

UDK 339(497.1:47)"1940"

CERIF: H 271, H 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21102A

Dr Aleksandar ŽIVOTIĆ*

***NA PUTU NORMALIZACIJE –
JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI
TRGOVINSKI PREGOVORI 1940.*****

U radu se na osnovu dostupnih objavljenih i neobjavljenih arhivskih izvora jugoslovenskog i sovjetskog porekla, kao i relevantne istoriografske i memoarske literature analiziraju istorijske okolnosti i motivi koji su doveli do otpočinjanja jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih pregovora početkom maja 1940. godine. Osvetljeni su tok razgovora u Moskvi, karakter zaključenog sporazuma i dometi međusobnih trgovinskih odnosa do izbijanja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji u aprilu 1941. godine. Predstavljene su i reakcije zainteresovanih velikih sila, posebno Nemačke, Italije i Velike Britanije na jugoslovensko-sovjetsko ekonomsko i političko zbližavanje. Rad sadrži autorovu ocenu značaja ekonomskih pregovora kao uvoda u potpunu normalizaciju jugoslovensko-sovjetskih odnosa.

Ključne reči: *Jugoslavija. – Sovjetski Savez. – Anastas Mikojan. – Milorad Dorđević. – Trgovinski odnosi. – Pregovori.*

* Vanredni profesor, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Katedra za istoriju Jugoslavije, Srbija, aleksandar.zivotic@fbg.ac.rs.

** Rad je napisan za projekat „Yugoslavia’s Comparative Historical Experience with the Policies of Alliance-making and Neutrality/Non-Alignment (YEH)“ koji se finansira iz PROMIS programa Fonda za nauku Republike Srbije.

1. UVOD U PREGOVORE

Jugoslovenska vlada se usled oštre i brze promene međunarodne situacije krajem 1939. i početkom 1940. koja je ponovo u orbitu političkih zbivanja vratila Sovjetski Savez i njegov uticaj na Balkanu, našla pred novim dilemama. Spoljnopolitička nužnost je nalagala uspostavljanje bližih kontakata sa Sovjetima i obnovu diplomatskih odnosa, koji nisu postojali od proleća 1919. godine, sa ciljem jačanja sopstvene spoljnopolitičke pozicije u odnosu na Italiju, Nemačku i zapadne saveznike, ali je strah od mogućeg jačanja boljševičkog uticaja u zemlji i konfrontiranja sa anglo-francuskim saveznicima ili zemljama Osovine pretio da ugrozi postojeći napredak ka međusobnom približavanju. U tim okolnostima, očigledno nastojeći da se približi Sovjetima, ali i da u dogledno vreme izbegne direktno povezivanje, jugoslovenska vlada se odlučila da otpočne proces trgovinskih pregovora sa Sovjetskim Savezom, što je trebalo da predstavlja uvod u uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa. O samom toku pregovora i međunarodnim okolnostima u kojima se dogodilo jugoslovensko-sovjetsko približavanje već smo pisali, uglavnom na osnovu izvora jugoslovenskog porekla i objavljenih sovjetskih izvora, u monografiji o jugoslovensko-sovjetskim odnosima između 1939. i 1941. godine (Životić 2016, 157–188), ali se pronalaženjem novih arhivskih izvora u Ruskom državnom arhivu socijalno-političke istorije u Moskvi i Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu nametnula potreba da u svetlu novih izvora sveobuhvatnije sagledamo i rasvetlimo proces uspostavljanja trgovinskih veza između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i redefinišemo ranije donete zaključke.

Knez Pavle je od trenutka preuzimanja vrhovne vlasti u zemlji u oktobru 1934. godine izuzetno oprezno nastupao prema pitanju uspostavljanja bilo kakvih zvaničnih kontakata sa Sovjetskim Savezom. U momentima kad je već bilo odlučeno da se pristupi trgovinskim razgovorima, on je smatrao da formalno priznanje Sovjetskog Saveza i uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa treba maksimalno odgoditi i odugovlačiti. Rezolutno je tvrdio da to treba učiniti samo ako bude neophodno, a unutrašnja situacija u zemlji staložena i sređena. Bio je uveren da bi buduće sovjetsko poslanstvo u Beogradu bilo stecište „nezadovoljnih elemenata“ i opozicije, a da bi sovjetski poslanik sigurno politikom širenja pravoslavnih i slovenskih veza privukao i šire mase. Za sebe je zapisao da se ne sme zaboraviti „tutorstvo Hartvigovo“ misleći na ulogu ruskog poslanika Nikolaja Hartviga u Srbiji uoči Prvog svetskog rata. Bio je duboko uveren da se „Rusija mora iskoristiti za naše ciljeve“ i da se ne sme zaboraviti da je postojeća srodnost istovremeno i najveća opasnost po buduće odnose i očuvanje jugoslovenske

nacionalne nezavisnosti. Zaključio je: „Nipošto ne pustiti Rusiju na Balkan.“¹ Strahovi i sumnje kneza Pavla predstavljali su ozbiljan inhibirajući faktor na putu jugoslovensko-sovjetskog zbližavanja. Strepnja od mogućeg širenja boljševizma, ali i političke, ekonomske i vojne hegemonije „starijeg brata“ na Balkanu su se kombinovale s negativnim stavom beogradske javnosti prema sovjetskoj vojnoj intervenciji u Poljskoj, napadu na Finsku, politici na Baltiku i odnosu prema Rumuniji čineći sam pristup Jugoslavije Sovjetskom Savezu izrazom ne samo prirodne težnje već krajnje geopolitičke nužde.

Za otpočinjanje trgovinskih pregovora koji su zamišljeni kao uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa, izabran je ranije utvrđeni diplomatski kanal koji je vodio preko ambasadora u Ankari Ilije Šumenkovića i Alekseja Terentjeva. Sa tim ciljem jugoslovenski ministar inostranih poslova Aleksandar Cincar-Marković je 22. marta 1940. obavestio Šumenkovića da je vlada donela odluku da u Sovjetski Savez uputi jednu zvaničnu delegaciju radi otpočinjanja ekonomskih pregovora. Istovremeno mu je naloženo da u najvećoj diskreciji o tome obavesti svog kolegu Terentjeva.² Šumenković je odmah kontaktirao sa Terentjevim, koji je sa svoje strane pozdravio jugoslovensku inicijativu i izrazio svoje uverenje da će sovjetska vlada sigurno pozitivno reagovati, ali da ne može dati zvaničan odgovor pre nego što bude dobio odgovor od svog ministarstva.³ On je odmah informisao svoje pretpostavljene o jugoslovenskoj nameri da u Sovjetski Savez upute delegaciju sastavljenu od viših državnih činovnika s ciljem potpisivanja posebnog trgovinskog sporazuma između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Naveo je da ga je Šumenković obavestio da bi se takav korak jugoslovenske vlade mogao smatrati potezom čiji je cilj stvaranje pogodnih osnova za razvoj budućih međudržavnih odnosa. Svega nekoliko minuta nakon što je Šumenković otišao, njega je posetio savetnik jugoslovenske ambasade koji ga je zamolio da razgovore koje je imao sa Šumenkovićem drži u potpunoj diskreciji. Isticao je da se suzdržao od bilo kakvih zvaničnih izjava i odgovora na jugoslovensku inicijativu.⁴

¹ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), fond 797 – Lični fond kneza Pavla Karađorđevića, rolna 15, *Beleška o Rusiji (april 1940)*; vid. i Milošević. M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 99–100.

² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 599, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 22. marta 1940.*

³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 600, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 23. marta 1940.*

⁴ Письмо полномочного представителя СССР в Турции А.В. Терентьева в НКВД о предложении югославского представительства напарвить в Москву делегацию для переговоров об установлении экономических отношений 23 марта 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 308.

Očekivani zvanični odgovor sovjetske vlade je stigao već 26. marta. Sovjetska vlada je odgovorila da nema ništa protiv uspostavljanja normalnih ekonomskih veza s Jugoslavijom, ali da bi želela da bude upoznata s jugoslovenskim planom vođenja pregovora, odnosno potencijalnom agendom s kojom bi jugoslovenska delegacija došla na pregovore u Moskvu.⁵ Istog dana Šumenković je obavestio svoje ministarstvo da ga je Terentjev izvestio da je dobio saglasnost od Molotova. Sovjetska vlada je pozitivno odgovorila na jugoslovensku inicijativu za uspostavljanje trgovinskih odnosa, ističući da je u principu saglasna da vladina trgovinska delegacija dođe u Moskvu. Sovjeti su bili spremni da, ukoliko jugoslovenska strana na tome bude insistirala, zadrže pregovore u apsolutnoj diskreciji, ali su tražili da im se unapred dostavi bazično jugoslovensko viđenje pregovora.⁶ U daljim kontaktima između dvojice ambasadora razgovaralo se o pojedinim detaljima kojima je trebalo razjasniti jugoslovensku i sovjetsku početnu pregovaračku poziciju, odnosno utvrditi program budućih razgovora. S obzirom na okolnost da su pregovori inicirani sa jugoslovenske strane, Sovjeti su jugoslovenskoj strani ostavljala slobodu da dostavi program trgovinskih pregovora.⁷ Takođe, sovjetski ambasador je otvoreno aludirao na to da trgovinske razgovore doživljava kao uvod u dalje jačanje međusobnih razgovora i predlagao da, radi očuvanja diskrecije, jugoslovenska trgovinska delegacija otputuje u Moskvu preko Carigrada, a ne preko Rumunije.⁸

Jugoslovenska vlada je nekoliko dana oklevala da odgovori na sovjetske uslove za početak pregovora. Početkom aprila, vlada je posredstvom ambasadora Šumenkovića obavestila Sovjete da se njena pregovaračka pozicija zasniva na potrebi zaključenja trgovinskog ugovora na osnovu apsolutnog povlašćenja o obostranom postupanju sa poslovnim svetom, plovidbi i tranzitu, zatim sporazuma o plaćanju putem kliringa kome bi bili pridodati kontingenti obostrano izvezenih proizvoda i otvaranju trgovinskih agencija u prestonicama obeju zemalja koje bi imale zadatak da kontrolišu

⁵ Телеграмма НКВД полномочному представителю СССР в Турции А.В. Терентьеву о согласии Советского правительства принять официальную правительственную делегацию Югославии для переговоров об установлении экономических связей между двумя странами 26 марта 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 308.

⁶ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 601, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 26. marta 1940.*

⁷ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 603, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 27. marta 1940.*

⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 604, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 26. marta 1940.*

robni i platni promet, a čiji bi se položaj preciznije utvrdio tokom pregovora.⁹ U pogledu tranzita robe, Sovjeti su predlagali da ona bude transportovana preko Bugarske, smatrajući da je ona najpovoljnija zbog njihovog uticaja u toj zemlji, ali i dobrih odnosa koje je ona imala s Jugoslavijom.¹⁰ Sovjetski ambasador je koristio intenzivnu komunikaciju s jugoslovenskim kolegom da ohrabri jugoslovensku stranu i na političkom planu, uveravajući svog sagovornika da Sovjetski Savez nema nikakvih agresivnih namera na Balkanu, da vodi politiku neutralnosti i nevezivanja ni za Nemačku ni za zapadne saveznike.¹¹ Iz sovjetske prestonice je brzo stigao odgovor kojim je potvrđeno prihvatanje jugoslovenskog plana pregovora i izraženo očekivanje brzog dolaska jugoslovenske delegacije u Moskvu. Napomenuto je da će za pregovore biti zadužen Narodni komesarijat za spoljnu trgovinu.¹² Sovjeti su i dalje sa svoje strane bili spremni da dolazak jugoslovenske trgovinske delegacije drže u punoj diskreciji, ali je ambasador Šumenković otvoreno izneo stav da je to u stvarnosti teško održati i da bi bilo dobro, u saglasnosti sa sovjetskom stranom, izdati odgovarajuće saopštenje za javnost kako bi se u momentu pregovora izbegli zlonamerni i netačni komentari. Sovjeti su očekivali podatke i o tačnom sastavu delegacije, terminu njenog dolaska u Moskvu i putu kojim će stići. Šumenković je tražio dozvolu da o tome obavesti tursku stranu, strepeći da bi dalja diskrecija mogla dovesti do situacije u kojoj bi domaćini dobili informacije iz drugih izvora, što bi jugoslovenskog ambasadora dovelo u krajnje neprijatnu situaciju.¹³ Ministar Cincar-Marković je odgovorio da će u najkraćem roku poslati informacije o sastavu i kretanju jugoslovenske delegacije i o odnosima sa turskim predstavnicima.¹⁴ On je 16. aprila obavestio Šumenkovića da će narednog dana jugoslovenska vlada izdati zvanično saopštenje o odlasku jugoslovenske privredne delegacije u Moskvu. Javljaio je da će jugoslovensku pregovaračku grupu predvoditi bivši ministar Milorad Đorđević¹⁵ i pomoćnik ministra trgovine i industrije Sava

⁹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 607, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 7.aprila 1940.*

¹⁰ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 609, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 9. marta 1940.*

¹¹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 608, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 9. aprila 1940.*

¹² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 610, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 10. aprila 1940.*

¹³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 611, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 11. aprila 1940.*

¹⁴ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 612, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 13. aprila 1940.*

¹⁵ Milorad Đorđević (1896–1943). Osnovnu školu i gimnaziju je završio u Šapcu, a Pravni fakultet u Alžiru. U Ministarstvu finansija je radio od 1919. godine. Bavio se

Obradović, a da će u delegaciji biti još nekoliko činovnika čija će imena poslati naknadno. Odlučeno je da jugoslovenska misija otputuje preko Bukurešta, pa je sovjetska strana zamoljena da izda neophodne vize članovima jugoslovenske delegacije. Očekivao je da će članovi delegacije krenuti na put u roku od nedelju dana.¹⁶

Zaista, 18. aprila, beogradska *Politika* je donela vest o odluci da se u Moskvu uputi jugoslovenska delegacija za vođenje trgovinskih pregovora sa Sovjetima i da će na njenom čelu biti bivši ministar Milorad Đorđević (*Politika* 1940). Istog dana, Cincar-Marković je jugoslovenske predstavnike u inostranstvu obavestio o skorom odlasku jugoslovenske trgovinske delegacije u Sovjetski Savez radi zaključenja trgovinskog ugovora sa tom zemljom i dao nalog da o tom jugoslovenskom koraku obaveste predstavnike zemalja domaćina. Isticao je da su Jugoslaviji u uslovima neposredne ratne opasnosti, neophodne sirovine koje se mogu nabaviti samo u SSSR i SAD. Sovjetski Savez je dolazio u obzir za nabavku pamuka i nafte. Napominjao je da to ne znači uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa, ali da predstavlja važan korak u pravcu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa.¹⁷ Sovjetska strana je ubrzo, posredstvom ambasadora Terentjeva, zvanično obavestena o sastavu jugoslovenske delegacije. Potvrđeno je da će se na čelu jugoslovenskih pregovarača nalaziti Milorad Đorđević i Sava Obradović i da će u delegaciju biti i viceguverner Narodne banke Ljubiša Mikić, Rudolf Bićanić, direktor Direkcije za spoljnu trgovinu, industrijalac Ivan Avsenek, savetnik Ministarstva inostranih poslova Vladislav Marković i sekretar delegacije Drago Zalar. Delegaciju su pratili i dopisnici agencije „Avala“ i Centralnog presbiroa. Naloženo je da se sovjetska strana što detaljnije upozna s biografijom šefa delegacije. Jugoslovenska trgovinska delegacije je

budžetskim i finansijskim pitanjima. Bio je pomoćnik finansijskog direktora Narodne banke, viceguverner Narodne banke, ministar finansija u vladama Petra Živkovića, Vojislava Marinkovića, Nikole Uzunovića i Milana Srškića (novembar 1931 – decembar 1934), a potom direktor nekoliko banaka, uključujući i Beogradsku zadrugu, koja je smatrana bankom vladarskog doma. Kao ministar se posebno angažovao na stabilizaciji državnih finansija i smanjenju državnih rashoda. Uhapšen je za vreme nemačke okupacije i zatočen u logoru na Banjici. Više puta je isleđivan od Gestapoa. Od njega se tražilo da dâ izjavu da je tokom trgovinskih pregovora u Moskvi radio na stvaranju saveza protiv Trećeg rajha. Pošto nije hteo da saraduje s policijskim organima, streljan je 9. maja 1943. godine.

¹⁶ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 613, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 16.aprila 1940.*

¹⁷ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 614, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 16.aprila 1940.*

krenula na pregovore u Moskvu 20. aprila 1940. preko Bukurešta.¹⁸ O tome je obavješten ambasador Terentjev. Sovjetima je saopšteno da Đorđević i Obradović imaju vladino punomoćje da potpišu neophodne sporazume sa Sovjetima.¹⁹

2. MEĐUNARODNE REAKCIJE

Specifičnost jugoslovenske spoljnopolitičke pozicije u odnosu na Veliku Britaniju i Francusku i ekonomska zavisnost od Nemačke i Italije nametali su oprezan pristup prema zainteresovanim velikim silama, koje su budno pratile sovjetska nastojanja usmerena ka jačanju njenog uticaja na Balkanu. Iz razloga posebne osetljivosti odnosa s Italijom, jugoslovenski ministar inostranih poslova Cincar-Marković je 17. aprila pozvao italijanskog poslanika u Beogradu kako bi ga lično obavestio o jugoslovenskim razlozima za otpočinjanje trgovinskih razgovora sa Sovjetima. On je istakao da je jugoslovenska vlada bila prinuđena da otpočne razgovore zbog alarmantne nestašice ključnih sirovina – nafte, pamuka i gvožđa, koje se usled ratnih okolnosti mogu nabaviti isključivo na sovjetskom ili američkom tržištu. Gledano iz jugoslovenskog ugla, snabdevanje iz SAD bi bilo problematično zbog velike udaljenosti i sigurne anglo-francuske kontrole. Navodio je da je to bio glavni razlog što je jugoslovenska vlada rešila da započne pregovore sa Sovjetima o zaključenju trgovinskog sporazuma na bazi najpovlašćenije nacije. Obavestio je italijanskog poslanika da su preliminarni razgovori o tome dali pozitivne rezultate i da će u najskorije vreme jugoslovenska delegacija, predvođena nekadašnjim ministrom Đorđevićem, otputovati u Sovjetski Savez. Italijanski poslanik je otvoreno pitao da li taj korak predstavlja uvod u uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa. Odgovoreno mu je da će se o tome razmišljati po završetku trgovinskih razgovora ukoliko budu okončani pozitivno. Istog dana, uvažavajući specifičnosti međudržavnih odnosa, Cincar-Marković je pozvao i nemačkog poslanika i obavestio ga o tome.²⁰ Italijanski poslanik je procenjivao da je vest o odlasku jugoslovenske delegacije u Moskvu propraćena u beogradskoj štampi na kontrolisan i rezervisan način i da sam početak zvaničnih razgovora govori o tome da

¹⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 617, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 19. aprila 1940.*

¹⁹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 620, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 20. aprila 1940.*

²⁰ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 17. aprila 1940. o odluci jugoslovenske vlade da započne pregovore sa SSSR radi zaključenja trgovinskog sporazuma. *Aprilski rat 1941.* Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo, Beograd 1969, 599–600.

je završeno s antisovjetskom notom jugoslovenske spoljne politike, koja je predstavljala jedno od njenih decenijskih obeležja. Primećivao je da su razgovori naišli na pozitivan prijem u levičarskim i patriotskim krugovima u zemlji. Lično je smatrao da anglo-francuska propaganda početak razgovora želi da predstavi kao nov izraz antiitalijanskog i antinemačkog stava jugoslovenske vlade, što je smatrao apsurdnim s obzirom na to da većina zemalja ima redovne diplomatske i trgovinske veze sa Sovjetima.²¹ S druge strane, sovjetske obavешtajne strukture su na osnovu informacija kojima su raspolagale došle do zaključka da je Italija pripremala napad na Jugoslaviju sredinom aprila 1940. godine, ali da je početak jugoslovensko-sovjetskih ekonomskih pregovora uticao na to da italijanska vlada odustane od takve namere i da delimično povuče svoje vojne snage s jugoslovenske granice, a da u Jugoslaviji postoji nada da će Francuska pomoći Jugoslaviji u slučaju italijanskog napada.²² U krugovima italijanskog poslanstva u Beogradu se spekulisalo da je odluka vlade da započne trgovinske pregovore sa Sovjetskim Savezom izazvala krizu vlade. Govorilo se da je lider slovenačkih klerikalaca i predsednik Senata Anton Korošec izraziti protivnik odlaska jugoslovenske trgovinske delagacije u Moskvu radi pregovora i da preti da će izići iz vlade i otići u opoziciju.²³ Širili su se i glasovi da će u narednim danima uslediti i ostavke Mihe Kreka i bana Dravske banovine Natlačena kao izraz neslaganja s politikom otvaranja pregovora i približavanja Kraljevine Jugoslavije Sovjetskom Savezu.²⁴ Nasuprot njima, beogradski intelektualci okupljeni oko Srpskog kulturnog kluba pozdravili su najavu o početku jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih pregovora kao uvod u uspostavljanje međusobnih diplomatskih odnosa i približavanje Sovjetskom Savezu, ističući da se time ispravlja greška koja je počinjena u periodu između 1928. i 1933. godine, kad je, prema njihovoj oceni, bio najpovoljniji trenutak za međusobno priznanje (objavljeno u *Srpskom glasu* 25/1940, 7). Polazilo se od toga da odnosi sa Sovjetskim Savezom do tada nisu uspostavljeni iz čisto unutrašnjih, a ne spoljnopolitičkih razloga i da prilike u kojima se našla jugoslovenska kraljevina neizostavno nalažu održavanje dobrih odnosa s

²¹ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 20. aprila 1940. Čanu o pisanju jugoslovenske štampe i reagovanju javnog mnjenja povodom vesti o početku trgovinskih pregovora između Jugoslavije i SSSR. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 599–600.

²² Из сводки Пятого управления РККА по событиям на Западе, 3 мая 1940. Военная разведка информирует. *Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939-июнь 1941)*, составитель В. А. Гаврилов. Москва 2009, 300.

²³ O političkim stavovima Antona Korošeca opširnije: M. Zečević. *Prošlost i vreme. Iz istorije Jugoslavije*. Beograd 2003.

²⁴ Vojni arhiv (VA), popisnik 17, k. 26a, f. 4, d. 6, *Informacija Uprave grada Beograda Drugom obavешtajnom odeljenju Glavnog Đeneralštaba*.

državama koje su zainteresovane za Balkan i koje mogu „imati veliki uticaj kao Rusija“ (*Srpski glas* 27/1940, 1). Zato se mnogo polagalo na buduće zblježavanje sa Sovjetskim Savezom u kome su angažovani srpski intelektualci videli prirodnog naslednika nekadašnje Ruske imperije.

Sličan diplomatski postupak preliminarnog obaveštavanja bio je predviđen i prema britanskom otpravniku poslova koga je pomoćnik ministra inostranih poslova Smiljanić pozvao k sebi uveče 17. aprila i preneo mu nameru da želi da mu lično saopšti, pre nego što to bude objavljeno u javnosti, da je jugoslovenska vlada donela odluku da započne trgovinske pregovore sa Sovjetima. Rekao je da će i jugoslovenski poslanik u Londonu to zvanično saopštiti britanskoj vladi. Smiljanić je smatrao da početak trgovinskih pregovora treba da bude uvod u uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa sa Sovjetima. Na pitanje britanskog otpravnika poslova šta je predmet razgovora, Smiljanić je odgovorio da Jugoslavija namerava da u Sovjetskom Savezu kupuje naftu i pamuk koje je Jugoslavija teško nabavljala na slobodnom tržištu, za koje je smatrao da bi, u slučaju povoljnog ishoda razgovora, mogle lako da se transportuju Dunavom i Crnim morem. Isticao je da će Jugoslavija verovatno izvoziti duvan i živu stoku u Sovjetski Savez. Britanskog diplomatu su interesovali dalji koraci jugoslovenske vlade, ali je Smiljanić izbegavao direktan odgovor ističući da jugoslovenska diplomatija još od 1933. godine, kad je jugoslovenska vlada potpisala sa sovjetskom vladom i vladama drugih zemalja pakt koji definiše agresora, izvodila zaključak da se Jugoslavija na taj način saglasila s priznanjem sovjetske vlade. Britanci su smatrali da bi sporazum o kupovini sovjetske nafte od jugoslovenske vlade bio povoljan po Britaniju i njene ratne napore ukoliko bi količine sovjetske nafte isporučene Jugoslaviji smanjile ukupnu kvotu koju Sovjetski Savez isporučuje Nemačkoj. Sa pamukom je situacija bila nepovoljnija. Načelno, britanski sporazum s Jugoslavijom o kontingentiranju uvoza pamuka nije sprečavao Jugoslaviju da nabavlja pamuk u Sovjetskom Savezu. Oni su razmišljali da kompletan budući sovjetski izvoz pamuka u Jugoslaviju uključe u ukupnu kvotu uvoza pamuka određenu za svaki kvartal. U krugovima britanske diplomatije se ocenjivalo da je jugoslovenska vlada preduzela odlučujući korak koji prevazilazi okvire ekonomskog značaja jer će trgovinska razmena biti ograničeneih razmera pošto će sovjetski izvoz morati da bude pokriven jugoslovenskim u tu zemlju. Glavni značaj pokrenutih ekonomskih razgovora videli su u jasnom otvaranju perspektive uspostavljanja diplomatskih odnosa i napuštanju politike veštačkog održavanja odnosa s predstavnikom carske Rusije, čije se ime u vidu zastupnika ruske emigracije i dalje nalazilo na diplomatskoj listi, i to zbog dužine prisustva u zemlji na počasnom prvom mestu. Ocenjivalo se da će takav korak jugoslovenske vlade naići na velike simpatije beogradske

javnosti. Sličan razgovor pomoćnik ministra Smiljanić je obavio i sa francuskim predstavnikom u Beogradu.²⁵

Narednih dana britanski poslanik u Beogradu Kempbel obavestio je svoje ministarstvo da je od kneza Pavla dobio detaljne informacije o tome da su kontakti sa sovjetskom stranom uspostavljeni preko jugoslovenskih i sovjetskih predstavnika u Ankari i da je tu inicijativu Moskva s oduševljenjem prihvatila. Prema Kempbelovim rečima, knez Pavle je rekao da se na takav korak odlučio nakon što je procenio da bi takav potez u Italiji izazvao osećaj nesigurnosti i neizvesnosti jer su te dve zemlje oštro kalkulisale s antiboljševičkim uverenjima kneza Pavla i čvrsto računale na to da on neće posegnuti za približavanjem Sovjetskom Savezu. Knez Pavle je govorio da trgovinski pregovori sa Sovjetima mogu dovesti i do uspostavljanja diplomatskih odnosa, ali da to i nije njegov glavni cilj, već držanje Italije u neizvesnosti. Smatrao je da je takvoj jugoslovenskoj politici pogodovalo to što Britanija nije ušla u oštar sukob sa Sovjetima povodom Finske jer bi u tom slučaju manevarski prostor Jugoslavije na diplomatskom polju bio znatno sužen i u pogledu odnosa sa Sovjetima sasvim ograničen.²⁶

O sovjetsko-jugoslovenskim ekonomskim pregovorima s britanskim poslanikom u Beogradu razgovarao je i ministar Cincar-Marković, koji nije krio zadovoljstvo zbog otvaranja tog diplomatskog kanala. Jugoslovenski ministar je isticao ulogu kneza Pavla u otpočinjanju pregovora za koga je naglasio da je morao da se uzdigne iznad ličnih osećanja. Njega je zanimao stav britanske vlade prema učinjenom jugoslovenskom potezu. Dobio je odgovor da Velika Britanija takav jugoslovenski akt smatra korisnim posebno za odnose s Italijom. Cincar-Marković je isticao da se prilikom donošenja odluke o započinjanju pregovora posebno vodilo računa o italijanskoj i nemačkoj reakciji. Nije propustio priliku da naglasi da će ekonomski pregovori biti vođeni izuzetno obazrivo i da će rezultirati uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.²⁷

²⁵ Poverljivi izveštaj otpravnika poslova u Beogradu Dewa državnom sekretaru lordu Halifaxu, 18. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 424–425.

²⁶ Strogo poverljivo privatno pismo poslanika u Beogradu Campbella stalnom državnom podsekretaru Alexanderu Cadoganu, 22. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 426; vid. i Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 103–104.

²⁷ Poverljivi izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru lordu Halifaxu 27. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 431.

Jugoslovenski poslanik u Londonu Ivan Subotić je 18. aprila, po instrukcijama jugoslovenske vlade, obavestio podsekretara Batlera da jugoslovenska strana namerava da s predstavnicima sovjetske vlade otpočne ekonomske i finansijske pregovore. On je britansku stranu obavestio sastavu delegacije i da je glavni cilj započinjanja pregovora nastojanje vlade da reši postojeće probleme u snabdevanju neophodnim sirovinama. Za šefa delegacije Đorđevića je rekao da je konzervativnih načela. Time je verovatno kod svog sagovornika želeo da stvori utisak da jugoslovenska vlada ostaje i dalje na svojim starim antiboljševičkim pozicijama i postulatima očuvanja neutralnosti u postojećem sukobu. Britanski diplomata je saslušao Subotića, ali nije komentarisao informacije koje je dobio.²⁸ Britanci su bili poprilično skeptični u vezi s ishodom jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih pregovora. Nisu bili sigurni da će oni rezultirati obnovom diplomatskih odnosa. Ocenjivali su da je odluka o otpočinjanju trgovinskih razgovora bila popularna, ali iz pogrešnih razloga jer se verovalo da su pokrenuti isključivo da bi se napakostilo Italiji. Procenjivalo se da Italija neće dozvoliti jači sovjetski prodor ni širenje sovjetske propagande. Štaviše, i pojedini jugoslovenski spoljnotrgovinski činovnici nisu očekivali da će ugovor biti zaključen i smatrali su da započeti razgovori imaju pre karakter izviđanja situacije pre zaključenja sporazuma. Sumnjalo se da će Sovjeti isporučiti Jugoslaviji naftu jer je nisu hteli isporučiti ni američkim kompanijama i da su sovjetski zahtevi za jugoslovenskim isporukama olova i bakra samo sovjetska manipulacija jer oni raspolažu dovoljnim količinama tih metala.²⁹

Neposredno po odlasku jugoslovenske trgovinske delegacije u Moskvu, sovjetski poslanik u Mađarskoj Šaronov se prilikom otvaranja jedne izložbe sreo s jugoslovenskim ministrom trgovine i industrije Ivanom Andresom. Tom prilikom Andres je sovjetskog diplomatu uveravao da je pravi inicijator razgovora upravo knez Pavle, koji je uprkos tome što je prema pitanju razgovora sa Sovjetima ranije imao izrazito negativan stav, sada pozvao ministra Andresa i naložio mu da otpočne pregovore sa Sovjetima. Andres je govorio da je navodno on lično nameravao da putuje u Moskvu, ali da je knez Pavle smatrao da zbog nepostojanja redovnih diplomatskih odnosa, umesto ministra, delegaciju treba da predvodi bivši ministar. Jugoslovenski ministar

²⁸ Službena beleška o razgovoru jugoslovenskog poslanika u Londonu Subotića sa parlamentarnim podsekretarom u Foreign Office-u Butlerom, 18. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski Beograd 1996, 423; vid. i Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 105.

²⁹ Privatno poverljivo pismo poslanika u Beogradu Campbella A. Cadoganu, 6. maj 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 439.

je govorio da je početak trgovinskih pregovora sa Sovjetskim Savezom veoma dobro primila beogradska javnost, koja posebno pozdravlja sovjetski povratak politici panslavizma.³⁰

Na samu najavu odlaska jugoslovenske trgovinske delegacije u Moskvu reagovala je i nemačka diplomatija posredstvom svog ambasadora u Ankari Fon Papena, koji je u pismenoj formi čestitao sovjetskom ambasadoru na tom koraku, pozdravivši sa svoje strane preduzete mere. Ocenio je da će taj korak doprineti očuvanju mira na Balkanu. Terentjev je o tome obavestio Šumenkovića, ističući svoj utisak da Papen ranije nije bio obavešten o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima.³¹ Na Šumenkovićevu otvorenu sugestiju, Cincar-Marković je izdao nalog da se jugoslovenski ambasador u Ankari svom kolegi zvanično zahvali i izrazi zadovoljstvo jugoslovenske vlade što je došlo do početka trgovinskih razgovora. Takođe, zahtevano je da se sovjetska vlada obavesti o tome da su prvi zvanični razgovori predstavnika dve države naišli na topao prijem u jugoslovenskoj javnosti. Cincar-Marković se posebno zahvalio ambasadoru Šumenkoviću na velikom uloženom naporu i nastojanju da celokupan proces pregovora drži u punoj diskreciji, što je za jugoslovensku vladu bilo posebno značajno.³² I Terentjev se zahvalio jugoslovenskom kolegi i šefu jugoslovenske diplomatije.³³ Sovjeti su i u narednom periodu posredstvom Terentjeva izražavali svoje zadovoljstvo otpočinjanjem pregovora i načinom na koji su se oni odvijali, otvoreno očekujući njihov povoljan ishod.³⁴

3. POČETAK PREGOVORA U MOSKVI: OGRANIČENJA I PODSTICAJI

Pregovori u Moskvi su se povoljno odvijali po jugoslovenske interese. Članove jugoslovenske delegacije je 8. maja 1940. godine primio i narodni komesar za inostrane poslove Vjačeslav Molotov koji se prema jugo-

³⁰ Запись беседыполномочного представителя СССР в Венгрии Н.И. Шаронов с министром торговли и промышленности Югославии И. Андресом 26 апреля. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1. Москва 1995, 231–232.

³¹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 622, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 22. aprila 1940.*

³² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 623, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 22. aprila 1940.*

³³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 625, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 23. aprila 1940.*

³⁴ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 630, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 7. maja 1940.*

slovenskim predstavnicima odnosio izuzetno srdačno i predusretljivo. Šef jugoslovenskih pregovarača Milorad Đorđević izrazio je zadovoljstvo što se pregovori povoljno odvijaju i bliže se uspešnom završetku. Već na samom početku Molotov je izrazio žaljenje što do toga nije došlo ranije, ali i dodao da se na prošlost ne treba osvrtni već da treba gledati u budućnost. Narodni komesar za spoljnu trgovinu Anastas Mikojan je dodao da se pregovori odvijaju uspešno. Đorđević je iskoristio priliku da otvori pitanje moguće propagandne delatnosti sovjetskih predstavništava, kao jedno od najosetljivijih pitanja međusobnih odnosa, na šta je Molotov odgovorio da jugoslovenska strana može biti spokojna i da on lično garantuje da sovjetska trgovinska predstavništva ni na koji način neće učestvovati u širenju bilo kog oblika boljševičke propagande i da će se baviti isključivo svojim osnovnim poslom, što je jugoslovenska strana posebno cenila.³⁵

Pitanje mogućeg političkog delovanja oba trgovinska predstavništva, posebno sovjetskog u Beogradu, čega se jugoslovenska strana izuzetno plašila zbog mogućih unutrašnjih političkih posledica eventualne podrške jugoslovenskim komunistima, predstavljalo je jednu od ključnih tačaka pregovora, ali i jedno od glavnih mesta sporenja. Šef jugoslovenske delegacije Milorad Đorđević je insistirao na prvobitnom predlogu ugovora koji je bio razrađen na jugoslovenskoj strani i u kome je postojao stav da su oba trgovinska predstavništva dužna da se bave isključivo trgovinskim i ekonomskim poslovima, odnosno da se uzdržavaju od bilo kakve delatnosti koja nije definisana dopunskim protokolom. Otvoreno je govorio da je jugoslovenska strana pri tome imala u vidu moguću političku i propagandnu delatnost obeju strana. Takav stav je Đorđević objašnjavao jugoslovenskom željom da se oba predstavništva bave svojim poslovima na temelju međusobnog poverenja i lojalnosti, u kojima protiču jugoslovensko-sovjetski pregovori. Insistirao je na tome da treba izbeći situaciju u kojoj bi privatne aktivnosti službenika predstavništva mogle da otežaju ispunjenje zaključenih sporazuma. Isticao je da u svakoj zemlji postoji unutrašnji režim koji ne sme da interesuje drugu stranu. Zato je smatrao da bi unošenje pomenute fraze u sporazum služilo tom cilju. Anastas Mikojan je reagovao odlučno, izjavivši da pomenuti jugoslovenski zahtev smatra anahronim i da se on ne može naći u ugovorima zaključenim u poslednjih dvadeset godina, sem u slučaju ugovora s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, čije su

³⁵ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića, *Beleška o prijemu jugoslovenske trgovinske delegacije kod predsednika Saveta komesara i komesara za spoljne poslove g. Molotova u Kremlju – Moskva na dan 8. maja 1940. godine*; Из записи беседы наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 313–316.

vlade imale određene strahove i insistirale na unošenju takve klauzule u tekst sporazuma. Izjavio je da se sovjetski i trgovinski i politički predstavnici ne bave propagandom i da shodno tome nemaju takvih namera ni u slučaju Jugoslavije. Po njemu bi bilo sasvim neumesno to činiti jer bi takva klauzula koja bi se ticala mogućeg političkog delovanja trgovinskih predstavništava bila u suprotnosti s prvim delom sporazuma, u kome se govori o prijateljstvu između dve zemlje. Đorđević je odgovorio da i on misli da bi klauzula tog tipa bila potpuno anahrona i da bi za Sovjete bilo apsolutno bespotrebno da je unose u sporazum koji nema nikakav politički karakter, ali je molio sovjetsku stranu da shvati da politička, pa i psihološka percepcija Sovjetskog Saveza u jugoslovenskoj sredini nisu iste kao u drugim sredinama, posebno britanskoj. Kako je sam isticao, nije želeo da sudi unapred, ali je izjavio da je siguran da će sovjetski trgovinski predstavnik u Jugoslaviji uživati poseban tretman i da će biti prihvaćen ne samo na zvaničan način već uz uvažavanje svih tradicionalnih i istorijskih veza „svim srcem, ne kao prijatelj, već kao brat“.³⁶ Govorio je dalje da u datim uslovima ne bi bilo poželjno da neko iz opozicionih političkih redova priđe trgovinskom predstavniku i započne s njim razgovore na političke teme koje nemaju veze s trgovinskim poslovima, čime bi ga doveo u neprijatnu situaciju. Zato je predlagao da se, ukoliko se sovjetska strana ne složi s datim predlogom, razmene zvanična pisma u kojima bi bilo precizirano ono o čemu su Mikojan i Đorđević razgovarali u vezi sa eventualnim propagandnim delovanjem trgovinskih predstavnika. Ukoliko razmena pisama ne bi predstavljala odgovarajuću formu za sovjetsku stranu, predlagao je da se zaključi odgovarajući memorandum, koji bi potpisali šefovi delegacija.³⁷ Mikojan je ponovio da je takav predlog u suprotnosti sa stavom o međusobnom prijateljstvu koji figurira u uvodnom delu teksta sporazuma. Isticao je da šef jugoslovenske strane traži određenu formu, ali da se on, kao iskusan pregovarač, u sporazumima koji tretiraju pitanja uvoza i izvoza nije susretao s zahtevima za zabranu političke propagande. Nije video ni nužnost ni neophodnost tih zahteva. Na kraju je izjavio da to pitanje izlazi iz njegovih kompetencija i da on ne može dati odgovor bez konsultacija sa svojom vladom. Ponovio je da Sovjetski Savez ima veliki broj trgovinskih predstavnika i da se nijedan od njih ne bavi političkom propagandom i da imaju nameru da sa Jugoslavijom uspostave isključivo prijateljske odnose. Ukoliko jugoslovenska strana bude insistirala na tom pitanju, predlagao je da

³⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 75–76. *Меморандум по вопросу о политической деятельности торговых организаций обеих стран.*

³⁷ *Ibid.*

se o tome razgovara na narednom zasedanju. Đorđević se zahvalio Mikojanu i izjavio da će se tom pitanju vratiti na narednom zasedanju.³⁸

U daljem toku razgovora Molotov se interesovao za unutrašnje političke prilike u Jugoslaviji, ističući da je to jedna složena država, i izrazio želju da u privrednim odnosima sa Sovjetskim Savezom, koliko je to moguće, budu zastupljeni svi delovi jugoslovenske kraljevine. Napomenuo je da je kao predsednik Saveta komesara SSSR spreman da izađe u susret i drugim jugoslovenskim zahtevima i željama ukoliko ih ima.³⁹ Molotov je očigledno imao u vidu nedavni sporazum Cvetković–Maček o stvaranju Banovine Hrvatske, spornu sovjetsku politiku prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, ali i nameru da trgovinski razgovori u skorijoj budućnosti prerastu u tešnje političke kontakte (Hoptner 1965, 187–188). Đorđević je govorio o manjim problemima koji postoje u pregovorima. Isticao je da jugoslovenska vlada ne može potpuno da odgovori sovjetskim zahtevima za isporuku ruda pošto je jugoslovenska proizvodnja angažovana za potrebe drugih zemalja i domaće potrebe, a da je jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja zapostavljena i da Jugoslavija u zamenu može ponuditi kontingent žive stoke i rasplodnih grla.⁴⁰ Na Molotovljeve opaske se nadovezao član delegacije Rudolf Bičanić koji je priliku koja mu se ukazala iskoristio za ličnu promociju i predstavljanje politike Hrvatske seljačke stranke, ističući zasluge Stjepana Radića i njegov odnos prema Sovjetima. Na kraju je poentirao ponavljajući deklarativno opredeljenje za razvijanje dobrih odnosa i neutralnosti na Balkanu i da posebno treba težiti uspostavljanju dobrih odnosa sa Bugarskom. Molotov je ocenio da dve slovenske zemlje moraju produbljivati svoje veze, dok je Đorđević branio jugoslovenski stav i opredeljenje da zajedno s Bugarskom treba stvarati jedan defanzivan blok čiji bi cilj bila odbrana zajedničkih interesa. Molotova je interesovalo i koga Jugoslavija smatra opasnijim po svoje interese – Italiju ili Nemačku. Odgovoreno mu je da je to svakako Italija i da je Jugoslavija odlučna da istrajava na poziciji svoje oružane neutralnosti,

³⁸ *Ibid.*

³⁹ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o prijemu jugoslovenske trgovinske delegacije kod predsednika Saveta komesara i komesara za spoljne poslove g. Molotovau Kremlju – Moskva na dan 8. maja 1940. godine*; Из записи беседы наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 313–316.

⁴⁰ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o prijemu jugoslovenske trgovinske delegacije kod predsednika Saveta komesara i komesara za spoljne poslove g. Molotovau Kremlju – Moskva na dan 8. maja 1940. godine*; Из записи беседы наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Moskva 1992, 313–316.

ali ne i po svaku cenu. Đorđević se dotakao i pitanja mogućnosti sovjetskih isporuka naoružanja i vojne opreme Jugoslaviji, ali je dobio neodređen odgovor da Sovjeti izrađuju oružje za svoje potrebe i potrebe baltičkih zemalja, s kojima imaju posebne sporazume o vojnoj pomoći. Iskoristio je priliku da govori o sovjetskim vojnim i ekonomskim uspjesima ističući da Sovjeti nemaju nikakvih obaveza ni prema kome, što je trebalo da bude svojevrsna poruka jugoslovenskim emisarima da Sovjeti nameravaju da vode potpuno nezavisnu politiku prema Jugoslaviji i Balkanu.⁴¹

Dok su razgovori između dve trgovinske delegacije trajali u Moskvi, tamošnji italijanski ambasador je izvestio svoje ministarstvo o prijemu jugoslovenske delegacije kod Molotova. Javljao je da je posebnu zabunu u diplomatskom koru izazvala vest Radio Londona da se u Moskvi nalazi jugoslovenska vojna delegacija. Smatrao je da su inicijalni ekonomski razgovori prerasli u razgovore političkog karaktera. I on i njegov nemački kolega pokazivali su veliko interesovanje za same razgovore, ali su bili razočarani manjkom proverenih i pouzdanih informacija.⁴² To je jasno govorilo i o zbunjenosti i znatiželji koja je vladala i među zemljama Osovine i među saveznicima o samom početku, toku i ciljevima jugoslovensko-sovjetskih trgovinskih razgovora.

Šef jugoslovenske pregovaračke delegacije Milorad Đorđević je, očigledno pod teretom pritiska koji je poneo iz Beograda, a koji se očitovao u zahtevu da sovjetska strana čvrsto obeća da se njeno trgovinsko predstavništvo u Beogradu neće baviti političkom propagandom, to pitanje ponovo otvorio u susretu s Anastasom Mikojanom 10. maja.⁴³ Tražio je sovjetsku garanciju da njihovo trgovinsko predstavništvo u Beogradu neće izlaziti iz okvira utvrđenog dodatnim protokolom o predstavništvima. Konstatovao je da između jugoslovenske i sovjetske strane nema načelnih nesuglasica povodom tog pitanja, ali je molio da se nađe odgovarajuća forma koja će zadovoljiti Beograd. Izražavao je potpuno razumevanje za Mikojanovo odbijanje da formulacija tog tipa bude uključena u dopunski protokol. Predlagao je da, radi zadovoljenja zahteva zvaničnog Beograda, kao odgovarajuću formu treba dodati belešku u vidi *aide memoires* koja bi sadržala rezultate razgovora na tu temu između članova dve delegacije 9. maja. Izjavio je da je takva beleška već sastavljena i da bi mogla biti predstavljena čim to dozvoli Mikojan.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Izveštaj italijanskog odpravnika poslova u Moskvi od 10. maja 1940. Čanu povodom boravka jugoslovenske privredne delegacije u Moskvi. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 627–629.

⁴³ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 71–74. *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Микояна, А. И. с Главой Югославской делегации г. Джорджевичем состоявшейся 10 мая 1940 года.*

Mikojan je odgovorio da svoj stav može da iznese tek pošto se upozna sa sadržajem pomenute beleške.⁴⁴ Đorđević je tvrdio da je on želeo samo da pročita sadržaj te beleške, koja je bitna njemu lično, posebno radi izveštaja koji će podneti u Beogradu da je u Moskvi dobio odgovarajuća uveravanja da u budućnosti neće biti nikakvih razloga za bojazan te vrste. Pošto je Mikojan insistirao na tome da želi da se upozna s tekstom beleške, ona mu je uručena na francuskom jeziku.⁴⁵

U daljem razgovoru Đorđević je govorio o problemu zgrade budućeg sovjetskog trgovinskog predstavništva u Beogradu. Izvestio je Mikojana da je o tome telegrafisao u Beograd i da je dobio odgovor da je jugoslovenska vlada spremna da reši to pitanje, ali da smatra da taj problem izlazi iz mandata jugoslovenske privredne delegacije koja boravi u Moskvi i da njeni članovi nisu kompetentni da ga reše. Pošto je jugoslovenska strana taj problem smatrala čisto tehničkim, isticana je njegova tehnički problematična strana koja bi trebalo da bude detaljno razmotrena, zbog čega je jugoslovenska delegacija u Moskvi smatrana nekompetentnom za razgovore na tu temu. Đorđević je zato predlagao da se odgodi rešenje tog problema, odnosno da to pitanje bude rešeno tek kada sovjetska trgovinska delegacija dođe u Beograd ili, ako bude moguće, i ranije. Molio je da sovjetska strana prihvati uveravanja jugoslovenske vlade da je spremna da reši pomenuto pitanje. Đorđević je predlagao da se rešenje problema odgodi za neko vreme. Smatrao je da bi po povratku u Beograd bio u prilici da na direktan način referiše o atmosferi u kojoj su protekli razgovori u Moskvi i o svojim ličnim utiscima, što bi, bio je duboko uveren, uticalo na poželjan način rešenja postojećeg problema bez ikakvih teškoća. Mikojan očigledno nije bio zadovoljan rezultatom razgovora, pa je otvoreno pitao, čudeći se, kakve bi se teškoće mogle pojaviti u daljem toku razgovora u vezi sa vraćanjem imovine koja pripada Sovjetskom Savezu. Đorđević se nije dao zbuniti i brzo je izjavio da mu nije potpuno jasno šta je zvanični Beograd imao u vidu kada je govorio o tehničkim problemima, ali da je spreman da ih reši. Pretpostavljao je da se zgrada nalazi u centru grada, da su na zgradi izvršena određena poboljšanja i da bi je u svakom slučaju trebalo renovirati, ali da su to ipak samo njegove pretpostavke. Mikojan je odgovorio da on ne može ni da zamisli da sovjetski predstavnik u Beogradu živi u hotelu, a ne u zgradi koja pripada Sovjetskom Savezu s čime se Đorđević saglasio. Mikojan je insistirao na rešavanju problema prilikom narednog susreta.⁴⁶

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

U daljem toku razgovora, Mikojan je obavestio Đorđevića da je informisao Molotova o dotadašnjim razgovorima o spiskovima roba i da očekuje jugoslovenske predloge. Đorđević se založio za proširenje postojećeg spiska predviđene robne razmene i mogućnosti da jugoslovenska strana kupuje potrebne robe u Sovjetskom Savezu, bez konkretnog navođenja vrsta potrebnih roba. On je predlagao da bi u poretku razmene zvaničnih pisama između njega i narodnog komesara za spoljnu trgovinu trebalo predvideti da se jugoslovenska strana, ako želi da u Sovjetskom Savezu nabavi veće količine robe od onih koje su navedene u međudržavnom sporazumu, može direktno obratiti sovjetskoj radi tih nabavki, pri čemu bi ta roba bila plaćena van kliringa, odnosno u inostranoj valuti. Mikojan se s tim složio. Đorđević se obavezao da u toku tog ili narednog dana uputi Mikojanu odgovarajuće pismo. Predložio je da u pismo bude uključena obaveza da Jugoslavija ukoliko bude raspolagala većim količinama bakra za koje nije zainteresovana sovjetska strana njima može slobodno raspolagati, a ako Sovjeti budu želeli dodatne isporuke, da te količine bakra mogu platiti van klirinškog sporazuma. Mikojan se saglasio i sa tim zahtevom.⁴⁷ Na taj način je dogovoreno da kontingenti po spiskovima budu plaćani na bazi kliringa, a da isporuke većih kontingenata od dogovorenih budu zasnovane na razmeni pisama.

U skladu s postignutim dogovorom, Milorad Đorđević je istog popodneva uputio pismo Anastasu Mikojanu u kome ga obaveštava da jugoslovenska strana u slučaju potrebe za hitnim nabavkama i u slučajevima da može da plaća slobodnim devizama, zadržava za sebe pravo da u Sovjetskom Savezu može da izvrši kupovinu van kontingenata propisanih postignutim sporazumom prema uslovima plaćanja dodatnih potreba slobodnim devizama – američkim dolarima ili dodatnim isporukama novih kontingenata roba koji su definisani u prilogu osnovnog trgovinskog sporazuma. Na taj način je jugoslovenskoj strani ostavljen prostor da u slučajevima hitne potrebe, u skladu sa sopstvenim finansijskim mogućnostima, može da nabavi robe koje su joj neophodne u Sovjetskom Savezu.⁴⁸

4. POSTIZANJE SPORAZUMA

Milorad Đorđević se 11. maja ponovo sreo nasamo i sa sovjetskim komesarom za spoljnu trgovinu Anastasom Mikojanom. Tom prilikom Mi-

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 77, *Милорад Джорджевич Господину А. Микояну Народному Комиссару Внешней торговли 10 мая 1940 года.*

kojan se potpuno saglasio s jugoslovenskim zahtevima za sovjetsko preuzimanje obaveze da se uzdržava od sprovođenja političke propagande posredstvom budućeg trgovinskog predstavništva.⁴⁹ Shvatajući važnost budućeg sporazuma za uspostavljanje redovne diplomatske komunikacije i stabilizaciju sovjetskog prisustva na balkanu, Sovjeti su odlučili da izađu u susret jugoslovenskim zahtevima. Tom prilikom Mikojan je Đorđeviću rekao da se upoznao s tekstom jugoslovenske beleške o razgovorima o sprečavanju moguće političke propagande trgovinskih predstavništava, koju šef jugoslovenske delegacije namerava da pošalje u Beograd, i izjavio da tekst beleške odgovara onome o čemu su razgovarali te da nema ništa protiv da ona bude poslata u Beograd. Đorđević je istakao da je to učinio kako bi iskazao svoju lojalnost prema Sovjetskom Savezu, na šta je Mikojan odgovorio da je to čisto jugoslovenska, a ne sovjetska stvar.⁵⁰ On je jugoslovenskog šefa delegacije obavestio da je sačinio dva spiska roba u skladu s jugoslovenskim željama. Spisak sovjetskih isporuka Jugoslaviji samo je malo izmenjen, ali je jugoslovenskoj strani ostavljena mogućnost da ukoliko želi dalje korekcije, o tome započne razgovore. S druge strane, sovjetska strana je učinila veće izmene spiska roba predviđenih za uvoz iz Jugoslavije u Sovjetski Savez. Uvoz mesa je bio potpuno isključen, ali su Sovjeti insistirali na uvećanim isporukama bakra. Jugoslovenskoj strani je ostavljena mogućnost da u slučaju da ne može da isporuči veće količine bakra, razliku nadomesti isporukama olova i cinka. Pošto se upoznao sa sovjetskim predlogom, Đorđević je zamolio da sa svojim saradnicima dodatno razmotri sovjetske spiskove i da se nakon toga, istog dana, sastane s Mikojanom radi preciziranja sporazuma.⁵¹ Obojica su se saglasila da treba brzo završiti pregovore i zaključiti dogovorene sporazume. Đorđević je svoju žurbu pravdao razlozima pogoršanja međunarodne situacije, zbog čega je želeo da se što pre vrati u Beograd. Očigledno misleći na početak nemačkog napada na Francusku, govorio je o mogućim akcijama Italije protiv Jugoslavije. Zahvaljivao se Mikojanu na mogućnosti da posao zaključenja međudržavnog sporazuma bude završen iste večeri.⁵²

⁴⁹ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o sastanku šefa jugoslovenske trgovinske delegacije Dr. Milorada Đorđevića s komesarom za spoljnu trgovinu A.I. Mikojanom u kabinetu njegovom na dan 11. maja 1940. u 13 časova.*

⁵⁰ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 79–81, *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации г-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

Mikojan je Đorđevića obavestio da je s Molotovim razgovarao o mogućnosti povećanja ukupne razmene preko kvota koje su bile predviđene usaglašenim sporazumom o platnom prometu, da se Molotov saglasio s tim i da očekuje konkretan jugoslovenski predlog. Na to je Đorđević spremno odgovorio da Jugoslavija može posebnom razmenom pisama da se obaveže na uvoz i većih kontingenata od onih koje bude predviđene sporazumom, pod uslovima koji su propisani sporazumom o plaćanju.⁵³ I s tim se Mikojan načelno saglasio. O mogućoj sovjetskoj isporuci ratnog materijala Jugoslaviji, odnosno benzina, kerozina, avionskih motora, guma, aviona i protivtenkovskih oruđa, što je pomenuto u ranijim razgovorima, Mikojan je izjavio da Sovjeti ratni materijal izrađuju za sebe i baltičke zemlje s kojima imaju važeće sporazume o prijateljstvu i nenapadanju, da imaju obaveze i prema Bugarskoj, s kojom imaju redovne diplomatske odnose, ali da su, uprkos činjenici da Jugoslavija ne pripada nijednoj od te dve kategorije zemalja, spremni da isporuče traženo naoružanje i vojnu opremu, na čemu mu se Đorđević posebno zahvalio.⁵⁴ Mikojan je molio i da se što pre reši pitanje smeštaja sovjetskog trgovinskog predstavništva u Beogradu, pre nego što sovjetski predstavnik stigne u Beograd, kako ne bi bio primoran da stanuje u hotelu, što bi stvaralo nepovoljan utisak u javnosti. Đorđević se s tim složio i obećao punu pomoć i podršku jugoslovenske vlade.⁵⁵ Mikojan se složio s ranijim Đorđevićevim predlogom da pitanje smeštaja sovjetskog trgovinskog predstavništva u Beogradu bude rešeno kada se Đorđević vrati u Beograd. Izražavao je svoje puno poverenje u i namere jugoslovenske vlade i u lična Đorđevićeva uveravanja. Očekivao je da to pitanje bude rešeno najkasnije u narednih mesec dana, a Đorđević ga je čvrsto uveravao da će to pitanje biti rešeno u tom roku.⁵⁶ Mikojan je, očigledno nastupivši s pozicije sovjetskog državnog vrha, krajnje predusretljivo nastupio prema jugoslovenskim zahtevima, nastojeći da kod jugoslovenskog sagovornika stvori utisak apsolutne sovjetske otvorenosti i razumevanja za jugoslovenske potrebe i zahteve. Na taj način se iskazivalo sovjetsko nastojanje da ohrabri jugoslovensku diplomatiju na putu otvorenijeg približavanja Sovjetskom Savezu. Istog dana potpisani su i ugovor o trgovinskim odnosima i pomorskoj plovidbi, kao i njegov dopunski protokol. Sam trgovinski ugovor sa Sovjetskim Savezom predstavljao je

⁵³ ASANU, 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića. *Beleška o sastanku šefa jugoslovenske trgovinske delegacije Dr. Milorada Đorđevića s komesarom za spoljnu trgovinu A.I. Mikojanom u kabinetu njegovom na dan 11. maja 1940. u 13 časova.*

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 79–81. *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации г-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

izvesno odstupanje od dotadašnje jugoslovenske spoljnotrgovinske prakse. Osim uopštenih formulacija karakterističnih za tadašnje međunarodne ekonomske odnose, ugovor je sadržao niz odredaba koje su prevazilazile potrebu regulisanja međusobnih ekonomskih veza i koje su tretirale međudržavne trgovinske veze kao svojevrsnu supstituciju za nepostojanje redovnih diplomatskih odnosa, dok su međusobnim dogovorom trgovinska predstavništva suštinski tretirana kao nezvanična diplomatsko-konzularna predstavništva. U slučaju uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje, predviđeno je da trgovinska predstavništva izgube tu funkciju. Time je stvarana pogodna osnova za uspostavljanje redovnih kanala diplomatske komunikacije.

U pogledu jugoslovenskih zahteva za sovjetskim isporukama naoružanja i vojne opreme, Mikojan je na ponovno Đorđevićevo insistiranje odgovorio da Sovjetski Savez može da isporuči avione lovce i bombardere, drugo naoružanje i vojnu opremu zemljama sa kojima ima zaključene sporazume o uzajamnoj pomoći i zemljama sa kojima ima redovne diplomatske odnose, na primer s Bugarskom. U tom smislu je izjavio da bi Sovjetski Savez u perspektivi mogao da isporuči Jugoslaviji traženo naoružanje i vojnu opremu. Đorđević nije krio zadovoljstvom takvom izjavom Mikojana te je rekao da će jugoslovenska vlada posebno ceniti to saopštenje sovjetske vlade.⁵⁷ Mikojanova aluzija na to da sovjetska strana isporučuje oružje ili zemljama s kojima ima redovne diplomatske odnose ili svojim saveznicima bila je jasna poruka jugoslovenskoj strani da se može nadati isporukama vojnog materijala samo u slučaju daljeg razvoja jugoslovensko-sovjetskih odnosa i uspostavljanja redovne diplomatske komunikacije.

Đorđević i Mikojan su se ponovo sreli istog popodneva. Razgovor je započeo Đorđevićevim impresijama iz posete fabrici automobila „J. V. Staljin“ u Moskvi. Govorio je da zbog nedostatka vremena nije mogao da obiđe sve pogone. Obilazak fabrike i njenog doma kulture na njega je, prema sopstvenom priznanju, ostavio snažan utisak. Mikojan je govorio da uskoro počinje s radom fabrika za proizvodnju malolitražnih automobila. Na to je Đorđević odgovorio da bi u Jugoslaviji malolitražni automobili naišli na veliko interesovanje i da se Jugoslavija suočava s velikim nestašicama benzina. Mikojan je bio na stanovištu da bi Jugoslavija u slučaju da Sovjetskom Savezu isporuči veće količine bakra i obojenih metala mogla da računa na sovjetske isporuke benzina u skladu sa svojim uvećanim isporukama metala sovjetskoj strani.⁵⁸ Potom su prešli na preciziranje

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ РГАСПИ, 84 – А. И. Микоян, 0. 1, д. 17, л. 82–84. *Запись второй беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с*

sadržaja robnih lista. Pri definisanju robnih lista, obe strane su se saglasile da se odredi suma od milion dolara za obe strane. Đorđević se nije saglasio sa sovjetskim zahtevom za isporukom bakra u vrednosti od 550.000 dolara. Smatrao je da Jugoslavija nije u stanju da izvrši obavezu te vrste kako zbog domaćih potreba, tako i zbog obaveza koje je već preuzela u odnosu na druge zemlje koje su kupovale rudu bakra iz Jugoslavije. Zato je predložio da ukupna suma bude smanjena na isporuku bakra u vrednosti od 450.000 dolara, da za preostalih 100.000 dolara Jugoslavija isporuči koncentrate cinka i olova u vrednosti od 50.000 dolara, a da za ostalih 50.000 dolara poveća isporuke boksita. Pri tome je Đorđević podvukao da će se Jugoslavija postarati da u budućnosti, čim se za to ukaže prilika, uveća svoje isporuke bakra Sovjetskom Savezu. Odgovarajući na Đorđevićev predlog, Mikojan je predložio da se jugoslovenska isporuka koncentrata olova i cinka poveća na ukupno 80.000 dolara, a da se isporuka boksita smanji na vrednost od 20.000 dolara. Đorđević se saglasio s Mikojanovim predlogom⁵⁹ i otvorio pitanje budućih isporuka sovjetskog benzina Jugoslaviji, nastojeći da izdejstvuje veće količine. Mikojan je načelno prihvatio predlog o ponovnom razmatranju količina sovjetskog benzina koji će biti isporučen Jugoslaviji, ističući da te količine mogu biti uvećane na račun količina drugih roba ne izlazeći iz utvrđene ukupne sume međusobne trgovinske razmene. Obe strane su se dogovorile da spisak roba namenjenih sovjetskim isporukama Jugoslaviji bude korigovan za sovjetsku isporuku benzina Jugoslaviji u vrednosti 100.000 dolara na račun smanjenja za 50.000 dolara vrednosti poljoprivrednih mašina i za smanjenje stavke pod nazivom „druga roba“ za istovetan iznos. Mikojan je prihvatio ostale jugoslovenske predloge.⁶⁰ Odgovarajući sporazumi su zaključeni istog dana u ponoć, čime su jugoslovensko-sovjetski trgovinski razgovori, kao prvi korak ka uspostavljanju redovnih diplomatskih odnosa, uspešno završeni.⁶¹

5. SPORAZUM I PROMENE MEĐUNARODNIH OKOLNOSTI

Sama najava uspostavljanja trgovinskih veza između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza izazvala je brojne reakcije zainteresovanih zemalja. Bugarska je izrazila posebno interesovanje, pozdravljajući takav korak dveju vlada. Ocenjivano je da takav ugovor omogućava Jugoslaviji, kao i Bugarskoj,

руководителем Югославской Хозяйственной делегации 2-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

da se na sovjetskom tržištu snabdeva potrebnim sirovinama. Smatralo se da će uspostavljanje ekonomskih veza voditi i ka regulisanju spornih političkih pitanja. Nije propuštena prilika da se izrazi posebno zadovoljstvo činjenicom da je Bugarska pre Jugoslavije učinila takav korak i izrazi uverenje da će, kao i u slučaju Bugarske, to pojačati osećaj sigurnosti u zemlji.⁶²

Nemačka je pokazala živo interesovanje za tok i ishod jugoslovensko-sovjetskih razgovora u Moskvi. Nemački ambasador u Sovjetskom Savezu Šulenburg nastojao je da se kod sovjetskih domaćina informiše o samim razgovorima, odnosno da se u direktnom kontaktu s Molotovim raspita o hodu razgovora. Dobio je relativno štur odgovor da su to klasični ekonomski razgovori, da jugoslovenska misija ima čisto ekonomski karakter i da je za vođenje pregovora zadužen Mikojan. Smatrao je da će ekonomski pregovori biti okončani potpisivanjem ugovora o robnoj razmeni na bazi kliringa robe ograničenih razmera.⁶³ U razgovoru s Molotovim, 10. maja, on je nastojao da dobije informacije o novim momentima u samim razgovorima. Molotov je rekao da je jugoslovenska strana jasno opredeljena za uspostavljanje diplomatskih odnosa. Isticao je da sami trgovinski pregovori teku normalno i da je njegov utisak da u vezi sa jugoslovenskim opredeljenjem za uspostavljanje redovnih odnosa još uvek nije postignut unutrašnji konsenzus svih merodavnih faktora, zbog čega Sovjeti neće forsirati to pitanje.⁶⁴

Neposredno po zaključenju jugoslovensko-sovjetskog sporazuma, italijanski predstavnik u Moskvi obavestio je svoje ministarstvo o samom sporazumu. Smatrao je da je odredbe ugovora veoma teško sprovesti u delo i da su obe strane svesne da on ima prvenstveno politički značaj i da kao takav predstavlja uvod u uspostavljanje redovne diplomatske komunikacije između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Ocenjivao je da je sovjetska vlada s posebnim zadovoljstvom prihvatila jugoslovensku inicijativu kao dokaz sve većeg sovjetskog uticaja na Balkanu. Prema njegovom mišljenju, Sovjetski Savez je posebno želeo da obnovi svoj uticaj u najvećoj slovenskoj zemlji na Balkanu, kao bazi daljeg širenja sovjetskog uticaja u regionu.⁶⁵

⁶² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 627, *Dopis ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 22. aprila 1940.*

⁶³ Беседа наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с послом Германии в СССР Ф. Шуленбургом 5 мая. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1, Moskva 1995, 248–250.

⁶⁴ Беседа наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с послом Германии в СССР Ф. Шуленбургом 10 мая. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1, Moskva 1995, 257–259.

⁶⁵ Izveštaj italijanskog otpravnika poslova u Moskvi od 13. maja 1940. Čanu o potpisivanju sovjetsko-jugoslovenskog ugovora o trgovini i pomorskom saobraćaju. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 633–635.

Jugoslovensko-sovjetski trgovinski sporazum je izazvao posebnu pažnju u Bugarskoj. Bugarski ministar inostranih poslova je smatrao da je to jugoslovensko nastojanje da u novonastalim okolnostima pronađe zaštitnika. U Bugarskoj je procenjavano da se u praksi prvobitna procena da je reč o aktivnostima sa ciljem razvoja odnosa između Moskve, Rima i Berlina pokazala netačnom i da je stvar sasvim suprotna, odnosno da Jugoslavija u Sovjetskom Savezu traži zaštitu od eventualne nemačke i italijanske agresije. Smatralo se da takav akt nisu ometali zapadni saveznici jer on može uticati na izvesno razmimoilaženje između Sovjeta, Italijana i Nemaca. Bugari nisu više blagonaklono gledali na jugoslovensko-sovjetsko zbližavanje, plašeći se da bi Jugoslavija svojim geopolitičkim značajem i resursima mogla preoteti Bugarskoj prvenstvo koje je imala u uspostavljanju političkih i ekonomskih veza sa Sovjetima.⁶⁶

6. MOGUĆNOSTI VOJNIH NABAVKI

Odlazak jugoslovenske trgovinske delegacije u Moskvu izazvao je i različite spekulacije i u zainteresovanom delu evropske javnosti i u diplomatskim krugovima. Osim jednodušne ocene da je to uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa, govorilo se i o tome da je jedan od glavnih ciljeva pregovora uspostavljanje vojnotehničke saradnje, odnosno jugoslovensko nastojanje da u Sovjetskom Savezu nabavi neophodne količine naoružanja i vojne opreme koji su nedostajali jugoslovenskoj oružanoj sili.⁶⁷ Plašeći se da bi takve glasine mogle kompromitovati jugoslovensku neutralnu poziciju, ministar Cincar-Marković je jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima naložio da odlučno demantuju takve glasine i negiraju da je u Moskvu upućena jugoslovenska vojna delegacija, naglašavajući da se trgovinski pregovori sa Sovjetima povoljno odvijaju, ali da nekih novih momenata u jugoslovensko-sovjetskim odnosima nema.⁶⁸ Ne može se tačno utvrditi da li je spekulisanje o mogućim jugoslovenskim vojnim traženjima od Sovjetskog Saveza bilo prouzrokovano ocenom da bi takav korak mogao da usledi ili je nekim kanalom takva informacija „iscurela“ ili namerno puštena iz jugoslovenskih

⁶⁶ Izveštaj italijanskog poslanika u Sofiji od 24. maja 1940. Čanu o odjeku u sovjetsko-jugoslovenskog trgovinskog ugovora u Bugarskoj. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 648.

⁶⁷ O jugoslovenskim nastojanjima za nabavkama ratnog materijala u Sovjetskom savezu opširnije: Bjelajac, M. 1–2/2006. Pokušaj strateškog oslonca Jugoslavije na SSSR 1939–1941. *Vojnoistorijski glasnik*: 41–66; Životić. A. 2016. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941*. Beograd.

⁶⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 632, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 7. maja 1940*.

vojnih i diplomatskih krugova, ali tokom razgovora u Moskvi dotaknuto je i pitanje mogućih sovjetskih vojnih isporuka Jugoslaviji. S tim u vezi, Cincar-Marković je od ambasadora Šumenkovića zatražio da preko sovjetske ambasade u Ankari proveri da li bi Sovjetski Savez mogao Jugoslaviji da isporuči 50 do 100 lovačkih aviona, 100 izviđačkih aviona, teška artiljerijska oruđa, srednje i teške tenkove, benzin i kerozin za avijaciju.⁶⁹ U kontaktima s britanskim vazduhoplovnim izaslanikom u Beogradu novopostavljeni pomoćnik komandanta jugoslovenskog vazduhoplovstva general Borivoje Mirković nije krio uverenje da se moderni borbeni avioni koji nedostaju mogu nabaviti jedino u Sovjetskom Savezu i nastojao je da sa te strane nabavi što više borbenih aviona. Nije bio siguran da li će jugoslovenska nastojanja na tom planu dati željeni rezultat, ali je smatrao da postoje dobri izgledi da se postigne dogovor o sovjetskoj isporuci borbenih aviona Jugoslaviji.⁷⁰

Prema svedočenju generala Đorđa Lukića, tadašnjeg drugog pomoćnika ministra vojske i mornarice, o mogućim vojnim nabavkama u Sovjetskom Savezu jugoslovenski vojni vrh je počeo da razmišlja 1939. godine, u vreme oštrog usložavanja političke krize na evropskom tlu. S obzirom na izražene potrebe za savremenim materijalom i nedostatak materijalnih sredstava da se u vrlo kratkom vremenskom periodu realizuju hitne nabavke reda veličine tri do četiri godišnja državna budžeta, stvaranjem posebnog fonda osiguran je deo novca i doneta je odluka da se nabavke izvrše u samoj Jugoslaviji koliko je to moguće, zemaljama saveznicama i neutralnim zemljama. Pošto je jugoslovenska ekonomija bila vezana za Nemačku i Italiju, kao i češke fabrike koje su se nalazile pod nemačkom kontrolom, najveći deo nabavki realizovan je u tim zemljama. Sa snabdevanjem iz zemalja tradicionalnih saveznica stvari su stajale vrlo loše po jugoslovenske interese. S francuske strane je stigao negativan odgovor, uz obrazloženje da su svi kapaciteti francuske industrije orijentisani ka zadovoljenju potreba njihovih oružanih snaga, dok su Britanci obećali zajam za zadovoljenje dela vazduhoplovnih, sanitetskih i inženjerskih potreba i isporuku neophodnih guma. Američka vojna industrija je radila za potrebe svoje vojske, dok se privatne fabrike nisu bavile vojnom proizvodnjom, odnosno bile su stanju da pređu na masovnu ratnu proizvodnju tek nakon godinu dana konkretnih priprema. Kako je američka državna politika striktno sledila proklamovanu liniju neutralnosti u postojećem sukobu, od kupca naoružanja i vojne opreme očekivali su se isplata u zlatu i prevoz do Evrope sopstvenim sredstvima, odnosno na svoj rizik. Kao jedini mogući izbor nametao se oslonac na Sovjetski Savez

⁶⁹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 632, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 18. maja 1940.*

⁷⁰ Razgovor s generalom Mirkovićem 31. maja 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, III (1939–1941)*, prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 449.

s kojim nisu postojali nikakvi zvanični odnosi.⁷¹ Prema sećanjima generala Lukića – „osećalo se da je krajnje vreme da se uspostave diplomatski odnosi, pa u vezi s tim i tamo obratimo za pomoć“.⁷² Takvom opredeljenju je, osim hitnosti situacije i nužnosti da se zadovolje vojne potrebe, na ruku išlo i uverenje najvećeg dela srpske političke, vojne, ekonomske i intelektualne elite da treba konačno regulisati odnose sa Sovjetskim Savezom i uspostaviti redovnu diplomatsku komunikaciju između dveju zemalja. Iako nisu postojale zvanične veze, jugoslovenski vojni vrh je raspolagao pouzdanim informacijama o tome da je Sovjetski Savez podigao moćnu tešku industriju i savremeno naoružao i opremio svoju brojnu armiju.⁷³ Na taj način su, osim aktuelnih političkih težnji i tradicionalnih veza, aktuelne vojne potrebe postale jedan od najvažnijih razloga jugoslovenskih težnji ka uspostavljanju redovne diplomatske komunikacije sa Sovjetskim Savezom.

7. RATIFIKACIJA I REALIZACIJA

Sovjetska državna informativna agencija TASS zvanično je saopštila da je 11. maja 1940. u Moskvi između predstavnika jugoslovenske i sovjetske vlade potpisan trgovinski ugovor koji je u toku 1940. i 1941. godine podrazumevao međusobnu trgovinsku razmenu do nivoa od 176 miliona dinara. Saopšteno je i da su potpisani potrebni protokoli o uspostavljanju trgovinskih predstavništava i o načinu plaćanja. Prema saopštenju, Sovjetski Savez je nameravao da iz Jugoslavije uvozi bakar, olovo, cink, hlor, boksit, koncentrate bakra i svinjsku mast, dok je Jugoslavija iz Sovjetskog Saveza trebalo da uvozi naftu i naftne derivate, pamuk, poljoprivredne mašine i mnoge druge proizvode. Javnost je obaveštena da su sporazum s jugoslovenske strane potpisali Milorad Đorđević i Sava Obradović, a sa sovjetske narodni komesar za spoljnu trgovinu Anastas Mikojan.⁷⁴ Postignuti sporazum je brzo počeo da se realizuje. Iz Sovjetskog Saveza je primljena značajna količina pamuka, dok je Jugoslavija počela da isporučuje metale.⁷⁵

Odmah po povratku jugoslovenske trgovinske delegacije u Beograd, Cincar-Marković je od Šumenkovića zatražio da poseti sovjetskog kolegu Terentjeva i da mu u ime jugoslovenske vlade izrazi zadovoljstvo zbog

⁷¹ VA, popisnik 17, k. 4, dokument 33, *Izjava generala Đorđa Lukića.*

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 635, *Saopštenje TASS-a od 11. maja 1940.*

⁷⁵ VA, popisnik 17, k. 4, dokument 33, *Izjava generala Đorđa Lukića.*

postignutog sporazuma i zahvalnost zbog predusretljivosti i pomoći koja je pružena jugoslovenskoj delegaciji, posebno od Mikojana i Molotova. Naloženo mu je da iskoristi priliku da sovjetskoj strani prenese da će jugoslovenska vlada odmah pristupiti procesu ozakonjenja postignutog sporazuma i da bi želela da tokom predviđene ratifikacije sporazuma u Beogradu sovjetsku vladu predstavlja ambasador Terentjev. Međutim, jugoslovensku vladu je zabrinjavalo sovjetsko insistiranje, izloženo u razgovoru između Đorđevića i Molotova, da Jugoslavija pristupi sređivanju svojih odnosa sa Bugarskom, što je, po Cincar-Markovićevom stavu, bilo teško izvodljivo s obzirom na ozbiljne teškoće koje je jugoslovenska vlada imala u komunikaciji s aktuelnom bugarskom vladom. Zato se želelo da u Beograd dođe Terentjev kako bi i to pitanje bilo rešeno u direktnom kontaktu.⁷⁶ Ubrzo je stigao i sovjetski odgovor. Sovjeti su obaveštavali jugoslovensku vladu da je sporazum odobren i da će uskoro pristupiti procesu ratifikacije. Radi razmene ratifikacionih instrumenata, nameravali su da u Beograd pošalju svog predstavnika u Sofiji Lavrentjeva. Naglašavali su da Terentjev u aktuelnoj situaciji ne može da napušta tursku prestonicu. S druge strane, jugoslovenska diplomatija je smatrala da najavljeni dolazak Lavrentjeva ima višestruki značaj posebno za jugoslovensko-bugarske odnose i sovjetska nastojanja da se odnosi između dve balkanske države poboljšaju, što je i sam Terentjev napomenuo Šumenkoviću.⁷⁷ Takvom uverenju je pogodovala i informacija koju je jugoslovenska diplomatija dobila od svojih predstavnika u Parizu da je Molotov izjavio da Sovjeti neće dozvoliti nestanak dve poslednje slovenske zemlje s političke karte Evrope.⁷⁸ Jugoslovensku stranu je posebno ohrabivala izjava sovjetskog ambasadora u Ankari data ambasadoru Šumenkoviću da se Sovjetski Savez zalaže da se očuvaju i neutralnost i postojeće stanje na Balkanu i da su Sovjeti spremni da upotrebe svoju vojsku ne samo za očuvanje bezbednosti svojih granica već i na prostorima gde budu ugroženi njihovi interesi. Dodao je da im postojeći ugovorni aranžmani s Nemačkom daju mogućnost da utiču gde treba sa ciljem očuvanja mira i postojećih granica na Balkanu.⁷⁹ Nastojeći da maksimalno ubrza proces ozakonjenja jugoslovensko-sovjetskog sporazuma u iščekivanju dolaska Lavrentjeva u Beograd, jugoslovenska vlada je već

⁷⁶ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 636, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 18. maja 1940.*

⁷⁷ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 638, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 24. maja 1940.*

⁷⁸ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 639, *Dopis ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 13. maja 1940.*

⁷⁹ AJ, fond 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu, f. 39, 189, *Telegram ministra inostranih poslova poslaniku u Vašingtonu od 28. maja 1940.*

25. maja donela posebnu uredbu o privrednim sporazumima sa Sovjetskim Savezom, o čemu su Sovjeti obavješteni preko ambasadora Terentjeva.⁸⁰

Reakcije zainteresovanih međunarodnih krugova na vesti o potpisivanju jugoslovensko-sovjetskog trgovinskog ugovora bile su raznolike. Francuzi su prve vesti o namerama jugoslovenske vlade da započne tu vrstu razgovora sa Sovjetima dočekali s velikim nepoverenjem, ističući da je reč o potezu koji je na fonu zbližavanja između Moskve, Rima i Berlina. Takvom francuskom stavu je pogodovalo i početno afirmativno pisanje nemačke i italijanske štampe o jugoslovensko-sovjetskim razgovorima. Francuski stav je počeo da se menja tek kad su Nemci izrazili svoje rezerve, a Italijani potpuno nezadovoljstvo tokom jugoslovensko-sovjetskih razgovora. Italijanske diplomate u Parizu nisu krile takav stav, otvoreno strahujući da to vodi ka uspostavljanju diplomatskih odnosa i jačanju sovjetskog uticaja na Balkanu. Tek tada su zvanični francuski krugovi pozdravili dogovor između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.⁸¹

Potpisivanjem trgovinskog ugovora u Moskvi nisu samo uspešno okončani ekonomski pregovori između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza već su stvoreni i neophodni uslovi za dalje proširivanje baze međudržavnih odnosa i uspostavljanje diplomatskih odnosa između dve zemlje. Važan korak u daljem međusobnom približavanju predstavljala je najavljena ratifikacija potpisanih sporazuma, koja je bila predviđena u Beogradu krajem maja ili početkom juna 1940. godine. Radi planirane ratifikacije ugovora u Beograd je krajem maja doputovao sovjetski predstavnik u Bugarskoj Lavrentjev. On je u razgovorima s jugoslovenskim domaćinima, nakon obavljene ratifikacije, izrazio živo interesovanje za spoljnopolitičku poziciju Jugoslavije, odnosno njenu neutralnu poziciju u započetom evropskom sukobu, odnose s balkanskim susedima i posebno njene odnose s Italijom. Naročito su ga zanimali jugoslovensko viđenje uloge velikih sila na Balkanu, italijanske politike na Balkanu i Sredozemlju i procena turske politike u regionu ukoliko bi se dogodio sukob u Sredozemlju. Lavrentjev je krajnje rezervisano govorio o sovjetskoj politici, ponavljajući isključivo poznate fraze o sovjetskom opredeljenju za mir i želji da se sačuvaju mir i ravnoteža na Balkanu. Za sovjetsko-turske i sovjetsko-bugarske odnose rekao je samo da su na normalnom nivou. Uprkos očekivanjima jugoslovenskih diplomata,

⁸⁰ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 636, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 18. maja 1940.*

⁸¹ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 639, *Dopis ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 25. maja 1940;* Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi:* 107.

Lavrentjev nije govorio o mogućem pravcu razvoja jugoslovensko-sovjetskih odnosa ni o pitanjima eventualne obnove diplomatskih odnosa i problemu određivanja zgrade za sovjetsko-trgovinsko predstavništvo. Naglasio je da je njegova misija ograničena isključivo na razmenu ratifikacionih instrumenata. Jugoslovenskim domaćinima je optimizam ulivalo posebno to što su se razgovori odvijali u izuzetno prijatnoj atmosferi.⁸²

Tokom razgovora, jugoslovenska strana je pokrenula i pitanje mogućih sovjetskih vojnih isporuka Jugoslaviji, ali Lavrentjev o tome nije želeo da govori pošto nije imao potrebna ovlašćenja za vođenje takvih razgovora.⁸³ Lavrentjeva je na svečanoj večeri priređenoj u njegovu čast u prestižnom hotelu na Avali ugostio i jugoslovenski ministar trgovine i industrije Ivan Andres 31. maja. U prigodnom govoru, Andres je istakao da je zaključenje trgovinskog ugovora u Jugoslaviji primljeno s posebnim simpatijama i da taj akt otvara posebne perspektive za razvoj međusobnih ekonomskih veza. Ukazujući na široke perspektive za razvoj međusobne ekonomske razmene, otvoreno je govorio o jugoslovenskim nastojanjima da putem saradnje sa Sovjetskim Savezom izmeni strukturu svoje spoljne trgovine, odnosno da u SSSR-u ne vidi samo dobavljača različitih vrsta ulja, sirovina, pamuka, nafte i gvožđa već i isporučioća mašina i industrijskih proizvoda, kao i kupca jugoslovenskih ruda, manufakturnih i poljoprivrednih proizvoda. Osim ekonomskog, on je ugovoru pridavao i poseban politički značaj, podsećajući na istorijske, kulturne i duhovne veze između dva naroda. U zaključenju trgovinskog ugovora je video zalag trajnijeg prijateljstva i saradnje između dve države i njihovih naroda.⁸⁴ Lavrentjev se srdačno zahvalio na dobrodošlici i lepom prijemu, istakao značaj ponovnog uspostavljanja ekonomskih veza, ali je u pogledu daljeg razvoja međusobnih odnosa ostao suzdržan i rezervisan.⁸⁵ Ranije, istog dana, Lavrentjeva je primio i knez Pavle u zvaničnu audijenciju protokolarnog karaktera. Iako to nije bilo predviđeno programom posete, knez Pavle je primio Lavrentjeva i na veoma dobrom ruskom jeziku mu kazao da je veoma zadovoljan činjenicom da je

⁸² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 642, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 4. juna 1940.*

⁸³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 647, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 10. juna 1940.*

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv (u daljem tekstu: HDA), 1005– Lični fond Rudolfa Bićanića, kutija 6, *Predavanje dra Bićanića o dojmovima iz Sovjetske Rusije održano u dvorani „Radničkog doma“ 1. VI. 1940.*

⁸⁵ *Из дневника полномочного представителя СССР в Болгарии А.И. Лаврентьева: речь министра торговли и промышленности Югославии И. Андреса и ответное слово А.И. Лаврентьева на обеде в Белграде в связи с обменом ратификационными грамотами Договора о торговле и мореплавании между СССР и Югославии, 10 мая, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва, 1992, стр. 325–326.*

započelo uspostavljanje odnosa između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Izražavao je nadu da je uspostavljanje trgovinskih veza samo uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa između dveju zemalja.⁸⁶

Lavrentjev je obišao i Grob neznanog junaka, gde se poklonio i položio venac.⁸⁷ Nakon banketa na Avali i protokolarnog rukovanja i fotografisanja s predsednikom vlade Dragišom Cvetkovićem, Lavrentjev je posetio Oplenac, gde se poklonio i položio venac na grob kralja Aleksandra. Time sovjetski emisar simbolično u ime svoje države odao počast poginulom jugoslovenskom vladaru, iskazavši poštovanje svoje zemlje ne samo prema kralju Aleksandru već i prema Kraljevini Jugoslaviji. Na taj način je jugoslovenskoj strani stavljeno do znanja da Sovjetski Savez poštuje njen unutrašnji poredak i temelje na kojima ona počiva kao država, a njenom vođstvu poslat jasan signal da Sovjetski Savez želi bliske i prijateljske odnose s jugoslovenskom kraljevinom (Ribar 1952, 189). Poseta Lavrentjeva je ostavila vrlo povoljan utisak na jugoslovenske ministre, a posebno na potpredsednika vlade Vlatka Mačeka (Konstantinović 1998, 129).

Dan nakon ratifikacije jugoslovensko-sovjetskog trgovinskog sporazuma, 1. juna 1940. godine, dr Rudolf Bičanić je u zagrebačkom Radničkom domu održao predavanje o svojim utiscima s puta u Sovjetski Savez, na kojem je vrlo pohvalno govorio o sovjetskoj ekonomiji i njenom značaju za jugoslovensku kraljevinu, kao i o skoroj potrebi uspostavljanja diplomatskih odnosa između dveju zemalja. Uprkos pojedinim kritičkim zapažanjima, prevashodno u odnosu na životni standard sovjetskih građana i deo sovjetske svakodnevice u koju se uverio tokom svog boravka u Moskvi, Bičanić je istakao brojne komparativne prednosti razvoja odnosa sa Sovjetskim Savezom, posebno u pogledu preke potrebe za diversifikacijom strukture spoljne trgovine jugoslovenske kraljevine, koja se već duže vreme nalazila pod dominantnim nemačkim i italijanskim uticajem.⁸⁸

Poseta poslanika Lavrentjeva Beogradu izazvala je veliko interesovanje javnosti i diplomatskih krugova, posebno Italije, kao najzainteresovanije zemlje. Pisanje beogradskih dnevnika *Vreme* i *Politika* da je Lavrentjev hitno pozvan u Moskvu, da je Sovjetski Savez čvrsto opredeljen za očuvanje postojećeg stanja na Balkanu i da on u Moskvu nosi jugoslovenske predloge za uspostavljanje političke saradnje izazivalo je oprečne italijanske reakcije.

⁸⁶ В. К. Волков, „Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941. гг)“, *Советское славяноведение*, 6/1990, str. 5.

⁸⁷ M. Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad, 2000, str. 374–375.

⁸⁸ HDA, 1005 – Lični fond Rudolfa Bičanića, kutija 6, *Predavanje dra Bičanića o dojmovima iz Sovjetske Rusije održano u dvorani „Radničkog doma“ 1. juna 1940.*

Na osnovu dostupnih izvora ne možemo čvrsto da zaključimo da li se radilo o novinarskoj nesmotrenosti i iskonskoj želji za senzacionalizmom ili, što smatramo verovatnijim, o izrazu potrebe jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova da italijanskoj strani pošalje poruku da je Jugoslavija opredeljena za približavanje Sovjetskom Savezu i da na taj način u budućnosti želi da parira sve većem italijanskom pritisku. Italijanski poslanik u Beogradu, očigledno uznemiren takvim vestima, pohitao je kod pomoćnika jugoslovenskog ministra inostranih poslova Miloja Smiljanića da proveri vesti. Smiljanić ga je uveravao da je to očigledan propust cenzure, kojoj je zadatak da spreči širenje vesti koje ne potiču iz zvaničnih izvora. Obavestio je italijanskog poslanika da nema novih momenata u jugoslovensko-sovjetskim odnosima i da se na tom planu jedino očekuje obostrano uspostavljanje trgovinskih delegacija. Isticao je da ne misli da pozivanje Lavrentjeva u Moskvu ima veze s Jugoslavijom već da su, prema jugoslovenskim informacijama, on i sovjetski vojni izaslanik u Sofiji pozvani u Moskvu zbog ličnog sukoba. Govorio je da su tokom njegove posete Jugoslaviji vođeni protokolarni razgovori i da su ratifikovani potpisani sporazumi. Prema Smiljanićevim rečima, Sovjeti su iskazali izričitu rezervisanost prema Jugoslaviji, pa je koristio priliku da italijanskom poslaniku izarazi svoje uverenje da ako ne dođe do sovjetske inicijative u tom pravcu, neće ići dalje od uspostavljanja trgovinskih predstavništava.⁸⁹ Smiljanić nije želeo da italijanskom sagovorniku otkriva stvarno stanje i perspektive jugoslovensko-sovjetskih odnosa, ali se trudio da kod njega izazove konfuziju i nedoumice u pogledu ishoda Lavrentjevljeve posete Beogradu.

Pojačano italijansko interesovanje za najnovije sovjetske korake na Balkanu bilo je podstaknuto i svežim sovjetsko-italijanskim razgovorima o razgraničenju zona uticaja na Balkanu i u Dunavskom regionu, tokom kojih je Molotov više puta izrazio sovjetsko nezadovoljstvo postojećim anglo-francusko-turskim sporazumom o uzajamnoj pomoći. U trenucima kad je Sovjetski Savez insistirao na italijanskom priznanju sovjetskih interesa na Crnom moru, nudeći Italiji da prihvati njenu dominaciju u Sredozemlju, prostor Jugoslavije kao balkanske i jadranske, a samim tim i sredozemne države imao je za obe strane izuzetno važan strategijski značaj. S tim u vezi, sovjetska diplomatija je nemačkoj i italijanskoj strani nudila trojni sporazum o Balkansko-dunavskom regionu i basenu Crnog mora, ali je Italija, očigledno nespremna da prihvati obaveze u budućem razgraničenju zona uticaja, odbila

⁸⁹ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu Čanu od 8. juna 1940. o razgovoru sa pomoćnikom ministra inostranih poslova Jugoslavije u vezi s pozivanjem Lavrentjeva u Moskvu. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I–II, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 694–695.

da razgovara o pitanjima koje je pokrenula sovjetska diplomatija (Smirnova 1996, 39–41).

Britanci su, sumirajući rezultate trgovinskih pregovora između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, ocenili da je kratkotrajna poseta Lavrentjeva Beogradu izazvala posebno interesovanje beogradske javnosti i da je ambasadora primio lično knez Pavle u audijenciju. I do njih je došla informacija da se sovjetski poslanik nije upuštao u razgovore političke prirode.⁹⁰ Britanska diplomatija je procenjivala da će se Jugoslavija u bliskoj budućnosti suočiti sa stvarnom ulogom Sovjetskog Saveza u jugoistočnom delu Evrope. Ocenjivano je da su jugoslovenski vladajući krugovi antikomunistički raspoloženi, ali da na neki apstraktan način uvek veruju da imaju rusku pomoć i da bi sada želeli da tu apstraktnu zaštitu pretvore u realnu. Za trgovinske pregovore sa Sovjetima se tvrdilo da nemaju ekonomski već politički značaj i da su povedeni u momentu kad je Jugoslaviji pretila realna opasnost od italijanske agresije. Čvrsto su verovali da Jugosloveni sovjetsko prisustvo na Balkanu vide kao protivtežu italijanskim i nemačkim interesima, ali i kao potencijalni izvor snabdevanja oružjem i vojnom opremom. Zato je procenjivano da će jugoslovenska vlada u najkraćem vremenu pristupiti obnovi diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom. U pogledu mogućih pravaca sovjetske politike na Balkanu, Britanci su procenjivali da bi Sovjeti, u slučaju da se Turska priključi saveznicima u ratu protiv Italije, mogli da intervenišu radi njenog obuzdavanja kako bi sačuvali ravnotežu snaga i mir na Balkanu. U slučaju da Italija napadne Grčku, Sovjeti bi mogli da izoluju konflikt i spreče intervenciju Jugoslavije i Grčke. U tom cilju bi mogli da iskoriste i Bugare. S obzirom na to da bi Jugoslavija, za koju se verovalo da će stati na stranu saveznika, sasvim sigurno u jednom momentu mogla da poželi da interveniše u Bugarskoj, u tom slučaju bi se moglo desiti da Sovjeti zauzmu poziciju protiv nje i njenih interesa.⁹¹

U očekivanju daljeg razvoja događaja, postignuti ugovori o trgovini i pomorskom saobraćaju počeli su da daju rezultate. Već početkom juna, brod „Lovćen“, koji je do tada saobraćao na liniji između Sušaka i Konstance, trebalo je da produži postojeću liniju i plovi do Odese. Na taj način bi bile

⁹⁰ Izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru lordu Halifaxu od 13. juna 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 476–477.

⁹¹ Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu od 17. juna 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 479.

ponovo uspostavljene pomorske saobraćajne veze između dveju zemalja.⁹² Sovjeti su pozdravili takav jugoslovenski korak i u narednih nekoliko dana dali svoju saglasnost za uspostavljanje nove brodske linije koja je u redovnom saobraćaju trebalo da poveže dve zemlje.⁹³

8. REZULTATI POSTIGNUTOG SPORAZUMA

Uprkos obostranoj želji za razvojem međusobnih ekonomskih veza, trgovinski odnosi između jugoslovenske kraljevine i Sovjetskog Saveza imali su ograničen domet do početka Aprilskog rata. Iako to nije bila ekonomska razmena širokog obima, jugoslovenski izvoz u SSSR bio je znatno veći od sovjetskog izvoza u Jugoslaviju. Zaključno s krajem februara 1941. godine, Jugoslavija je u Sovjetski Savez izvezla ekstrakata za štavljenje kože u vrednosti od 207.500 dolara, ferosilicijuma za 64.900 dolara, cinka i olova za 230.000 dolara, boksita za 7.000 dolara, bakra za 464.000 dolara, hmelja za 201.000 dolara, svinjske masti za 200.000 dolara i mnoge druge artikle u ukupnoj vrednosti od 1.614.400 dolara. U isto vreme, iz Sovjetskog Saveza je u Jugoslaviju izveženo tekstilnih otpadaka za 12.100 dolara, parafina za 20.700 dolara, filmova za 12.100 dolara, azbesta za 51.300 dolara, farmaceutskih proizvoda za 20.500 dolara, pamuka za 600.000 dolara i poljoprivrednih mašina i oruđa za 8.100 američkih dolara, odnosno ukupno 724.000 dolara. Naknadno su za jugoslovenske potrebe kupljeni pamuk u vrednosti od 1.000.000 dolara i pamučni otpaci vredni oko 300.000 dolara.⁹⁴ Iako relativno skromna, ta ekonomska razmena za Jugoslaviju je bila značajna jer je na taj način uspela da obezbedi veću količinu pamuka čija se nestašica veoma osećala na domaćem tržištu.

Jugoslovensko-sovjetski ekonomski pregovori su započeli u uslovima opšte polarizacije na evropskoj političkoj sceni. Jugoslovenska vlada se dugo kolebala da pristupi otpočinjanju pregovora sa Sovjetskim Savezom strahujući od reakcije sila Osovine i zapadnih saveznika. Na to se odlučila u delikatnom trenutku kad joj je pretila opasnost od mogućeg italijanskog napada. Razlozi za otpočinjanje trgovinskih pregovora bili su višestrani i višeslojni. S jedne strane, Jugoslavija je bila opredeljena da na postupan način pristupi uspostavljanju zvaničnih veza sa Sovjetskim Savezom, što je trebalo da dovede,

⁹² AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 643, *Telegram ministra inostranih poslova ambasadoru u Ankari od 6. juna 1940.*

⁹³ AJ, fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, f. 34, 657, *Telegram ambasadora u Ankari ministru inostranih poslova od 15. juna 1940.*

⁹⁴ AJ, fond 859 – Lični fond Milana Gavrilovića, *Izveštaj o iskorišćenosti kontingenata od 7. februara 1941.*

zbog pozitivnog ishoda razgovora, do uspostavljanja diplomatskih odnosa i da na taj način pošalje specifičnu poruku Italiji da Jugoslavija računa na sve veći sovjetski uticaj u regionu te na sovjetsku pomoć u slučaju italijanskog napada na Jugoslaviju. Takvoj odluci je očigledno prethodilo uverenje da takav korak neće ugroziti odnose između Jugoslavije i njenih zapadnih saveznika. Sem toga, nedostatak ključnih sirovina, poput nafte i pamuka, i nemogućnost njihove nabavke na svetskom tržištu Jugoslaviju su usmeravali ka Sovjetskom Savezu kao velikom i značajnom proizvođaču tih sirovina. Osim nedostatka sirovina, Jugoslaviju je hronično mučio nedostatak različitih modernijih sredstava naoružanja i vojne opreme, koje u ratnim uslovima u Evropi nije mogla nabaviti, pa se i u tom pogledu, osim SAD, Sovjetski Savez činio pogodnim partnerom. Postizanjem trgovinskog sporazuma sa Sovjetskim Savezom nisu se otvorile samo ekonomske perspektive za jugoslovensku kraljevinu već i sasvim izvesna mogućnost normalizacije sveukupnih odnosa sa Sovjetskim Savezom. koja je usledila već 24. juna 1940. godine, što je za nju, kao zemlju pritisnutu interesima Italije, Nemačke i drugih suseda koji su težili savezništvu s njima, značilo otvaranje nove mogućnosti sovjetske pomoći i zaštite. Gledano iz sovjetskog ugla, to je bio ključni korak ka zbližavanju s Jugoslavijom i jačanju sovjetskog prisustva na Balkanu, što je, u iščekivanju velikog raspleta diplomatske igre započete sporazumom s Nemačkom u avgustu 1939. godine, za njih imalo krucijalan značaj.

LITERATURA

Arhivski izvori:

- [1] Arhiv Jugoslavije
- [2] Fond 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari
- [3] Fond 797 – Lični fond kneza Pavla Karađorđevića
- [4] Fond 859 – Lični fond Milana Gavrilovića.
- [5] Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti
- [6] 14438 – Ostavština dr Milorada Đorđevića
- [7] Vojni arhiv
- [8] Popisnik 17 – Vojska Kraljevine Jugoslavije
- [9] Ruski državni arhiv socijalno-političke istorije
- [10] А. И. Микоян. (84 – А. И. Микоян)
- [11] Hrvatski državni arhiv

[12] 1005 – Lični fond Rudolfa Bićanića

Štampa:

- [1] *Politika*. 1940. Trgovinski pregovori sa SSSR. 18. april.
- [2] *Srpski glas* 25/1940. Pred vaspostavljanjem odnosa sa Sovjetskom Unijom. 3. maj.
- [3] *Srpski glas* 27/1940. Naši odnosi s Rusijom. 16. maj.

Objavljeni arhivski izvori:

- [1] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996
- [2] *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939–июнь 1941)*, составитель В. Гаврилов. Москва 2009. (*Voyennaya razvedka informiruyet. Dokumenty Razvedupravleniya Krasnoy armii (yanvar 1939–iyun 1941)*, sostavitel V. Gavrilov. Moskva 2009.).
- [3] *Документы внешней политики СССР*, т. 23, кн. 1. Москва 1995. (*Dokumenty vneshney politiki SSSR*, t. 23. kn. 1. Moskva 1995.)
- [4] *Советско-югославские отношения 1917–1941*, ред. В. Зеленин. Москва 1992. (*Sovetsko-yugoslavskiye otnosheniya 1917–1941*, red. V. Zelenin. Moskva 1992.).
- [5] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*. I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969.

Članci i monografije:

- [1] Bjelajac, M. 1–2/2006. Pokušaj strateškog oslonca Jugoslavije na SSSR 1939–1941. *Vojnoistorijski glasnik*: 41–66.
- [2] Волков, В. К. 6/1990. Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941.гг). *Советское славяноведение*: 5. (Volkov. V. K. 6/1990. Sovetsko-yugoslavskiye otnosheniya v nachalnyy period Vtoroy mirovoy voyny v kontekste mirovykh sobyitiy (1939-1941.gg). *Sovetskoye slavyanovedeniye*: 5.)
- [3] Zečević, M. 2003. *Prošlost i vreme. Iz istorije Jugoslavije*. Beograd.
- [4] Životić, A. 2016. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941*, Beograd.
- [5] Jovanović Stoimirović, M. 2000. *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad.

- [6] Milošević, M. 3–4/2002. Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine. *Istorijski zapisi*: 99–124.
- [7] Hoptner, J. 1965. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Beograd.
- [8] Konstantinović, M. 1998. *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad.
- [9] Ribar, I. 1952. *Politički zapisi*, IV. Beograd.
- [10] Смирнова, Н. Д. 2/1996. Неизвестные страницы советско-итальянских отношений. По новым документам. *Новая и новейшая история*: 32–52. (Smirnova. N. D. 2/1996. Neizvestnyye stranitsy sovetsko-italianskikh otnosheniy. Po novym dokumentam. *Novaya i noveyshaya istoriya*: 32-52.).

Aleksandar ŽIVOTIĆ, PhD

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Philosophy, Serbia

ON THE PATH OF NORMALIZATION YUGOSLAV-SOVIET TRADE NEGOTIATIONS IN 1940

Summary

Based on available published and unpublished archival sources of Yugoslav and Soviet origin, as well as relevant historiographical and memoir literature, the paper analyzes the historical circumstances and motives that led to the opening of Yugoslav–Soviet trade negotiations in early May 1940. The course of the talks in Moscow, the character of the concluded agreement, and the scope of mutual trade relations until the outbreak of the Second World War in Yugoslavia, in April 1941, are highlighted. The reactions of the interested great powers—particularly Germany, Italy and Great Britain—to the Yugoslav–Soviet economic and political rapprochement are also presented. The paper contains the author’s assessment of the importance of economic negotiations as an introduction to the complete normalization of Yugoslav–Soviet relations.

Key words: *Yugoslavia. – Soviet Union. – Anastas Mikoyan. – Milorad Dorđević. – Trade relations. – Negotiations.*

Article history:
Received: 18. 10. 2020.
Accepted: 7. 2. 2021.